

KARSAI ERVIN

A cigányok lakásépítési módjai

A lakósátor és a kocsi

Valaha, amikor még a cigányok többsége vándorolt, a ló és a kocsi nélkülözhetetlen eszköze volt az életüknek. Egy-egy *kumpania* (karaván) legfeljebb 20–30 kocsiból állt. A férfiak lovakkal és ipari munkával foglalkoztak, az asszonyok a családot gondozták, és az élelem megszerzéséről gondoskodtak. A legokosabb ember volt a vezető, a *kumpania* feje. Ő döntött a család, a közösség vitás kérdéseiben, ő volt többnyire a vajda is.

A vándorló cigányok *bódés*, *sátoros kocsi*val, *ekhós szekérrel* közlekedtek. A bódé, sátor úgy volt felszerelve, hogy a bent lévőket jól védje az időjárás viszontagságaitól. A kocsiban sátor volt, melyet általában lakott területen kívül, leginkább erdő szélén állítottak fel, ahol élelem meg tüzelő is viszonylag bőven akadt. A gazdagabb cigányok kocsija díszesebb volt, több sátruk volt, s a sátor állatbőről készült, ami nem ázott át. Voltak, akik a kocsiban is teleltek ki, a lovaknak pedig lombsátort készítettek.

A sátorgerendák (*berand*, *belyi*) ezüstveretűek voltak. A sátot erősítő karók (*kijó*) is különlegesen voltak kifaragva. A vajdának rendszerint díszes botja és ezüst vajdapohara (*taxtay*) volt. A kocsin lévő sátor mindkét vége zárható volt, a kocsi oldalát, a kast pedig fonott vesszővel borították belülről, hogy még jobban szigeteljen. A kocsi aljára szalmát, szénát, esetleg rongyokat tettek. A kocsibak alatt volt egy láda, amiben az értékeiket tartották. A kocsiban lévő ládákra, melyben ruhaneműt, ágyneműt tartottak, ülni is lehetett. Ezekben a ládákkban voltak az étkezési kelések is. A szerszámok ládát is a bak alatt helyezték el, szalmával gondosan letakarva. Ebben tartották azokat a fontos szerszámokat, melyek a foglalkozásukra voltak jellemzők. Ezekre nagyon vigyáztak, a láda gondosan le volt zárva. Útközben az asszonyok a kisebb gyerekekkel a kocsiban ültek, az apa és a na-

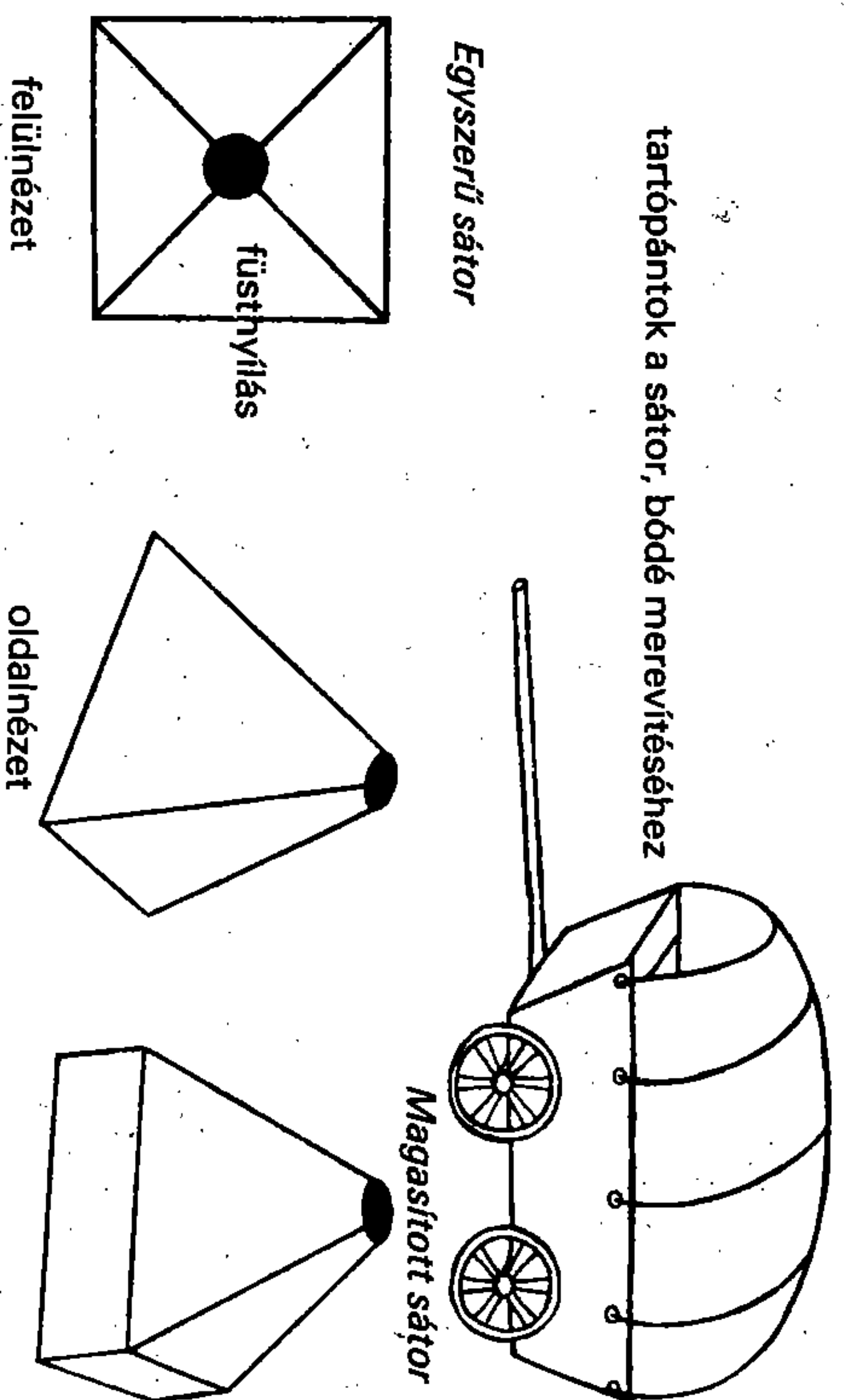
kal találkozhatunk akkor, amikor heti vagy országos vásárookra vagy kegyhelyek, illetve falusi templomok búcsúira utazgatnak. Hátukon cipelik az eladásra szánt portékájukat. Egyszerre négyen-öten indulnak egyazon helyre. Gyakran rokonok is ezek az áruscsoportok, a piacon azonban úgy viselkednek, mintha nem is ismernék egymást. Talán a vásárlók bizalmát akarják megnyerni ezzel, nehogy valamiféle összejátszásra gyanakodjanak az árakat illetően. Szépen megmunkált vesszőtárgyaik ízlésükről, áruik jó minőségéről tanúskodnak. Látványnak is szép egy-egy vesszőfonó cigány vásári kirakodása.

Ők és a *teknővájók* képviselik ma a cigányság piacra termelő rétegét. Nemcsak praktikus használati tárgyakat (sütőteknő, dagasztóteknő, fakanalak), hanem immár kifejezetten díszítárgyként szolgáló darabokat is faragnak. Díszteknők, díszkanalaik ízléses, archaikus díszítményei mellett persze fel-feltűnnek a cifra, kevésbé értékes vásári áruk. A fatárgyak kelendőségét számos példa bizonyítja. A faáruk közé kell sorolnom a gyermekjátékokat. Ezeket többnyire ugyancsak a cigányok faragják és viszik vásárokra és búcsújáró helyekre. A „madarak”, „kerapelők” és a „fokosok” díszítménye zöld, sárga, kárminvörös tintafestékekkel elnagyolt vonalvezetésű virágmotívum és vonalkázás.

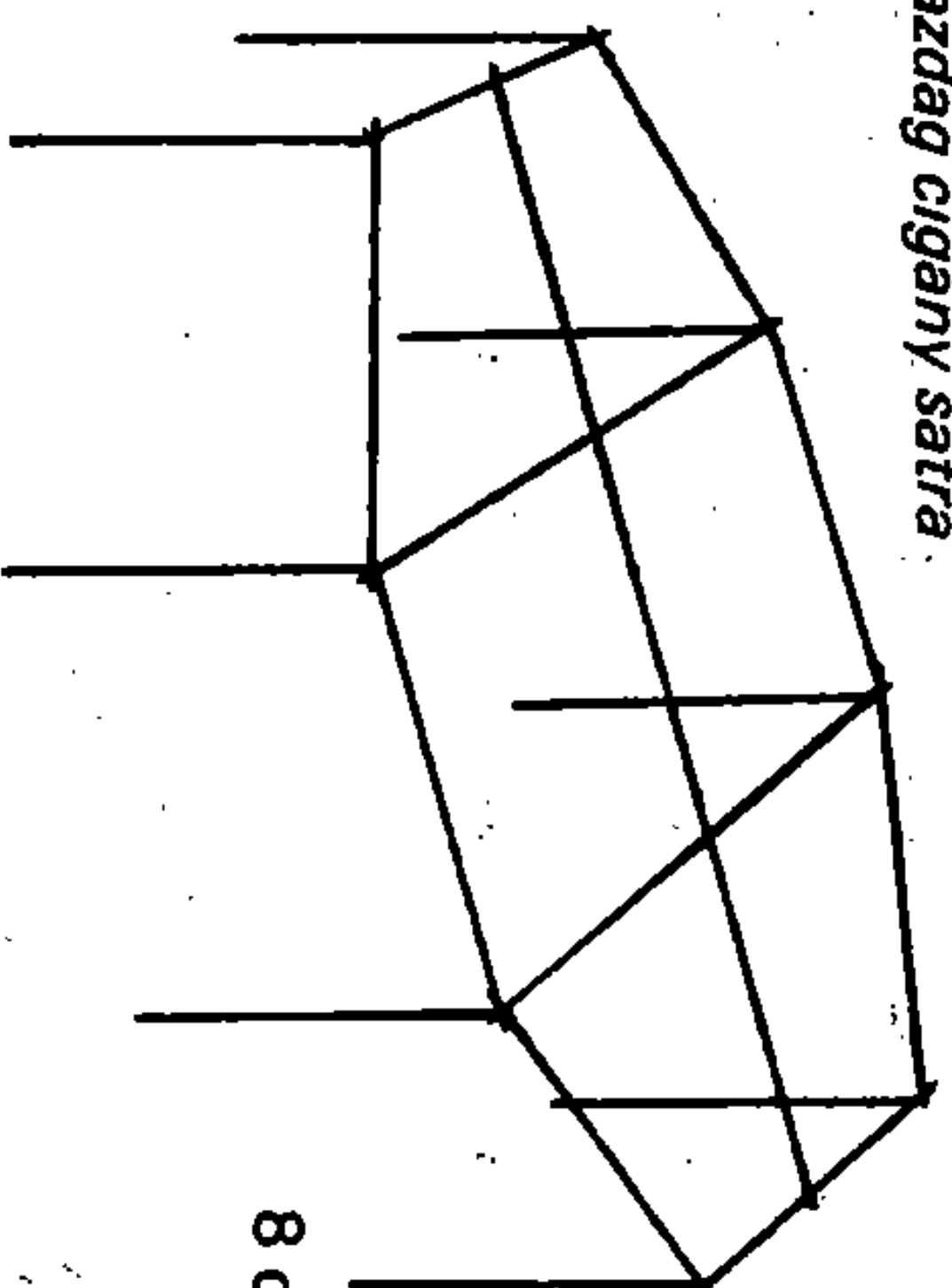
gyobbik fiú a bakon. A gyerekek már kicsikorukban megtanulták a lóval való bánást, a lóápolást, a többnyire kecskebőrből készült fűjtató kezelését, a patkolást, üstföldozást, fafaragást, muzsikálást. Házi eszközeiket is maguk készítették.

A vándorlást általában csak jó időben folytatták; mikor közeledett az ősz, erdő mellett húzódtak meg, hogy kitelejenek. Egyesek akkora *sátrat* vertek, hogy még a lovak is elfértek benne. A sátor közepén fent nyílás volt, ahol a füst kiszállhatott. A sátorban éjjel-nappal égett a tűz. Nagy tuskókat tettek a tűzre, a tűz körüli szalmát, szénát hintettek a földre, úgy, hogy a tűz bele ne kapjon. A ládákat a sátor fala mellé helyezték el, mellettük a zsákokban tárolt szemestakarmányt. A sátorban kellemes meleg volt, éjjel sem fáztak, mert a dunnák, párnák keményre voltak tömve tollal. Amíg az asszonyok a főzéssel, a gyerekekkel voltak elfoglalva, a férfiak a sátorban, ha jobb idő volt, a sátor előtt tuskókon, földre vert karókon készítették a vasmunkáikat.

A kocsiiban csak nyáron, jó időben tartózkodtak. A gyerekek általában a fedett kocsiiban aludtak, a felnőttek a kocsi alá vakkoltak maguknak. A lovak a kocsi elején voltak kifogva, fejjel a kocsi elejének fordítva, ahol a széna volt. A lovak lábára csak akkor tettek béklvót, *(lupunza)*, ha szabadon legeltek.

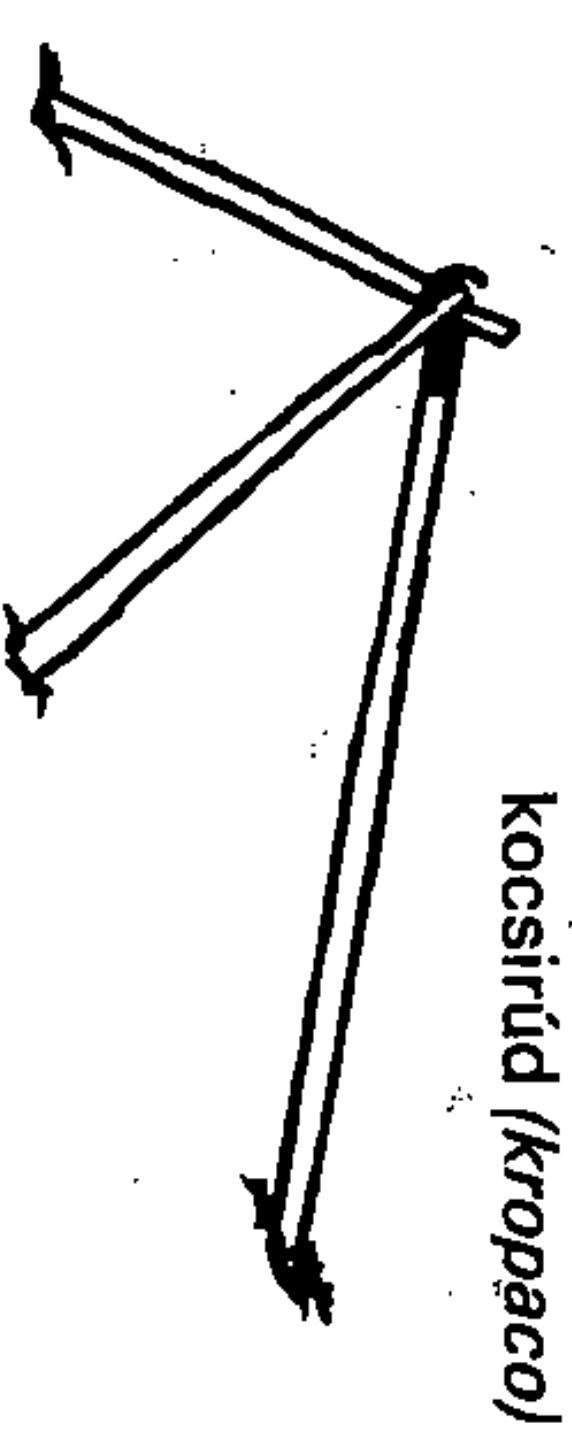

Gazdag cigány sátra

8 oszlop, rajta a gerendák

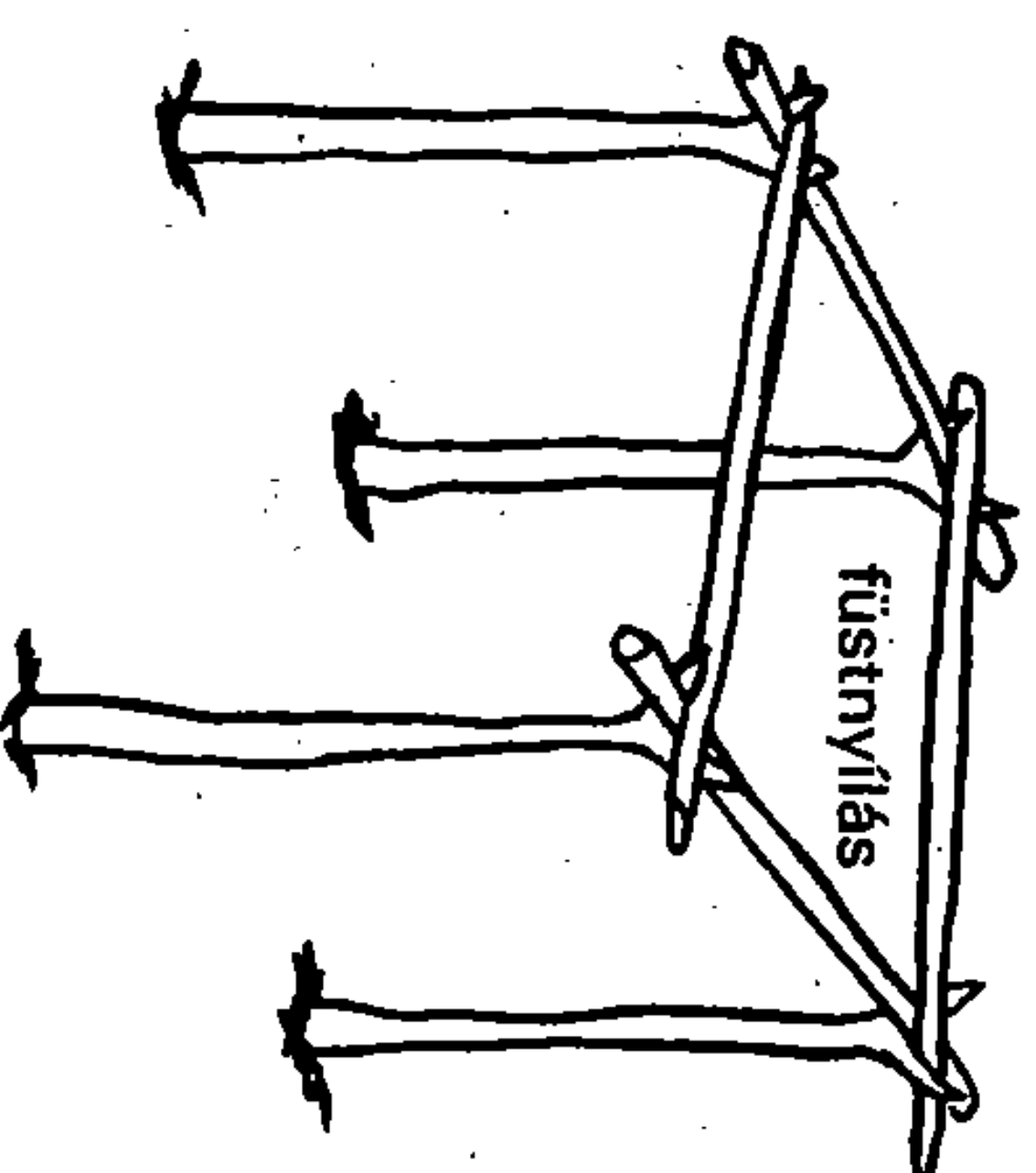
A szegényebb cigányok sátra a kocsi-rúd felhasználásával készült. Két oszlopot ütöttek le, a harmadik a rúd volt

A sátrak környékét körülárkolták, hogy a víz be ne folyjék a sátorba. A sátrat magasabb helyen állították fel, karókkal jól kibiztosítva.

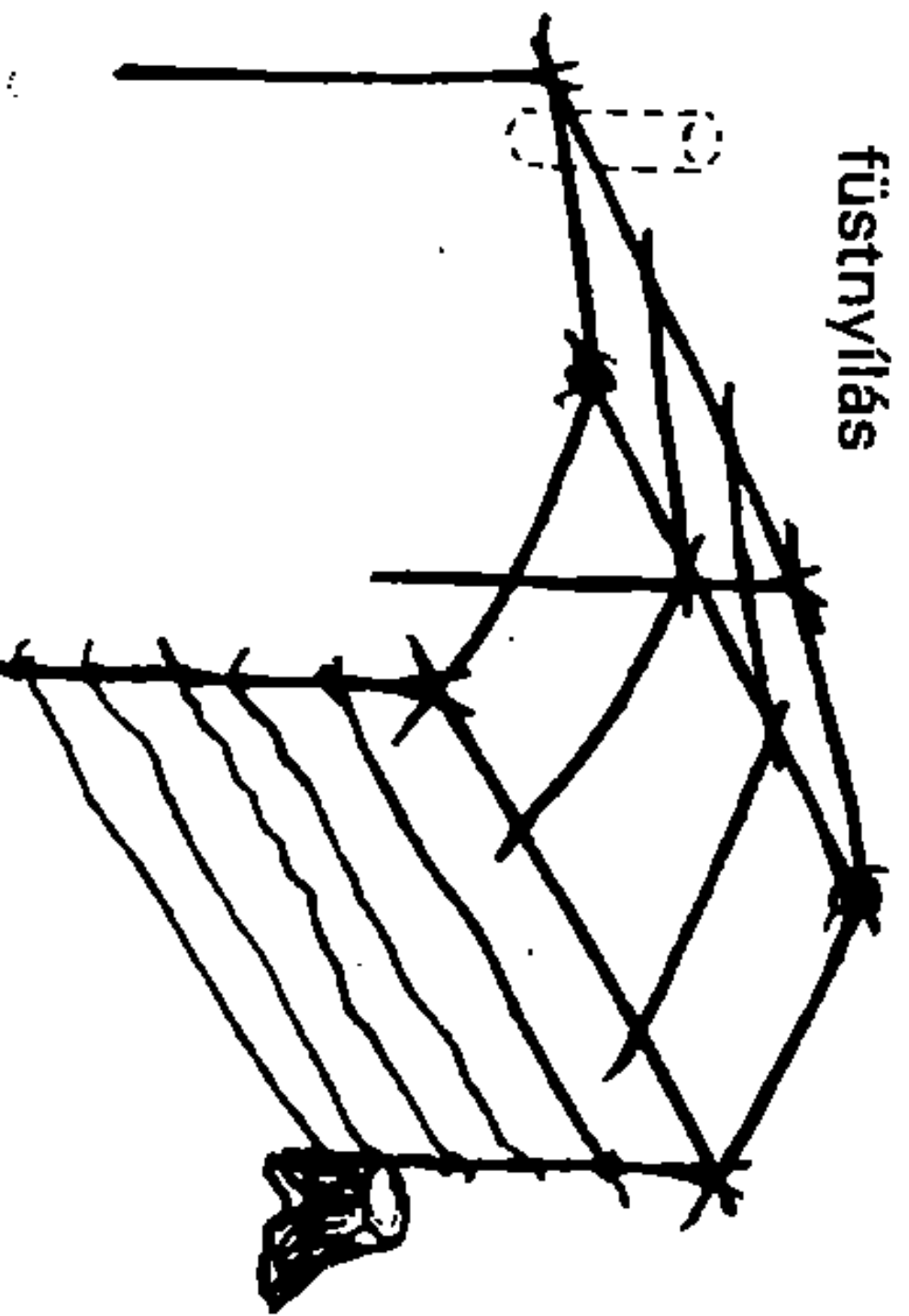
e) Lombsátor

Négy oszlopot kellett a földre ütni: tetejükre előbb gerendákat tettek, majd vastagabb, végül vékonyabb leveles ágakkal terítették be úgy, hogy hézag ne legyen. A legtetejére szárat tettek (kukoricát, napraforgót, nádat – ami éppen akadt.) A lombsátornál is volt egy kis nyílás a füst kivezetésének. A sátor oldala pokróccal volt fedve, a földön körben kék vagy leveles ágak, a sátor alján szalma. Hasonló sátor épült a lovaknak is. Hogy a tetőzet vastagabb legyen, földes avarral fedték be.

Az oszlop egyik vége hegyesebb, a másik vége Y alakú. Ebbe csúsztatt bele a tartógerenda, hogy el ne billenjen

A sátrakat már akkor építeni kezdték, mikor a levelek még épp csak sárgulni kezdtek. Egyes helyeken az oldalakat dróttal erősítették meg, hogy az ágak szét ne essenek. Azután tették fel a belső falakra a pokrócokat, kifeszítve. A tetőzet úgy is készült, hogy lejtős legyen, de készült \wedge alakú tető is.

A sátor oldalához támasztékot tettek, az oszlopok közé drótokat feszítettek ki, és a lombot ahhoz erősítették

A sátor nyílásánál is pokróc volt több rétegben. Az is előfordult, hogy a kocsi fölé nagyméretű lombosátort készítettek. A lombosátorban is állandóan tüzeltek.

Régebbi építkezési módok

A cigányok letelepedését követően a sátor már nem adott elegendő biztonságot lakóinak, másrészt a vándorlás is korlátozva volt. A környező, nem cigány lakosság szilárd épületekben lakott, ezt látva a cigányok is áttértek lassan a helyhez kötött életmódra, aprójószágot is tartottak már. A falvak, városok belső területén nem telepedhettek le azonban, csak az erdők közelében, faluszéli réteken, legelőkön.

Itt épültek fel a sátornál már valamivel stabilabb épületek. Emellett lehetőség nyílt arra is, hogy a lovak meg egyéb jószágok számára nyitott, félig, illetve teljesen zárt istállókat készítsenek.

Ezek voltak az első lakások, köznyelven mondvá, *putrik*. A putri egyébként nem más, mint földbe vájt vagy sárból, vályogból rakott nyomorúságos lakás. Ezek a putrik kicsik voltak, alacsonyak, földesek, sokszor nedvesek, penészesek, egyszerűval egész-

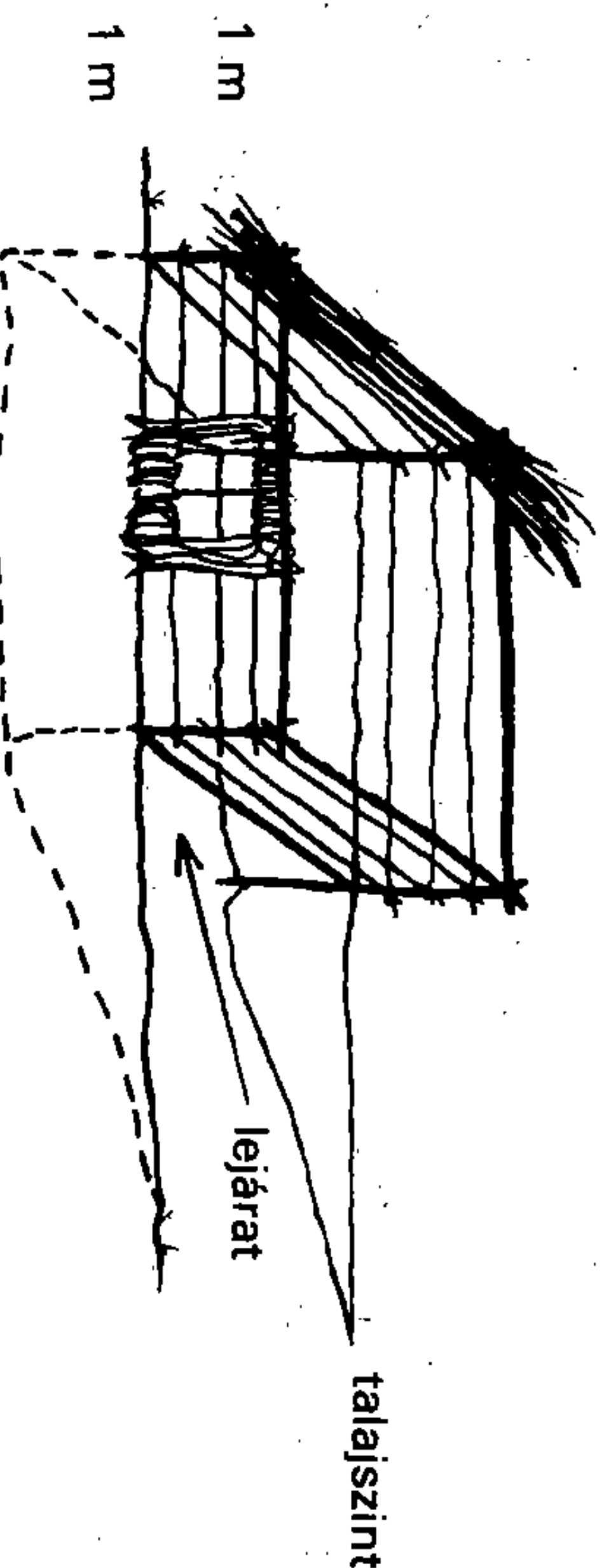
ségtelenek. Egy vagy legföljebb két helyiségből álltak. Itt nőttek fel gyakran 8–10 tagú családok, sőt egyes putrikban, kalyibákban még a disznó is kitelelt. Ezek az épületek a családok növekedésével gombamódra szaporodtak, és egész cigány telepeket alkottak. Amint az utazó a falu alá ért, láthatta a cigány sor putri-jait, dűldező viskóit.

1. Földbe vájt putri

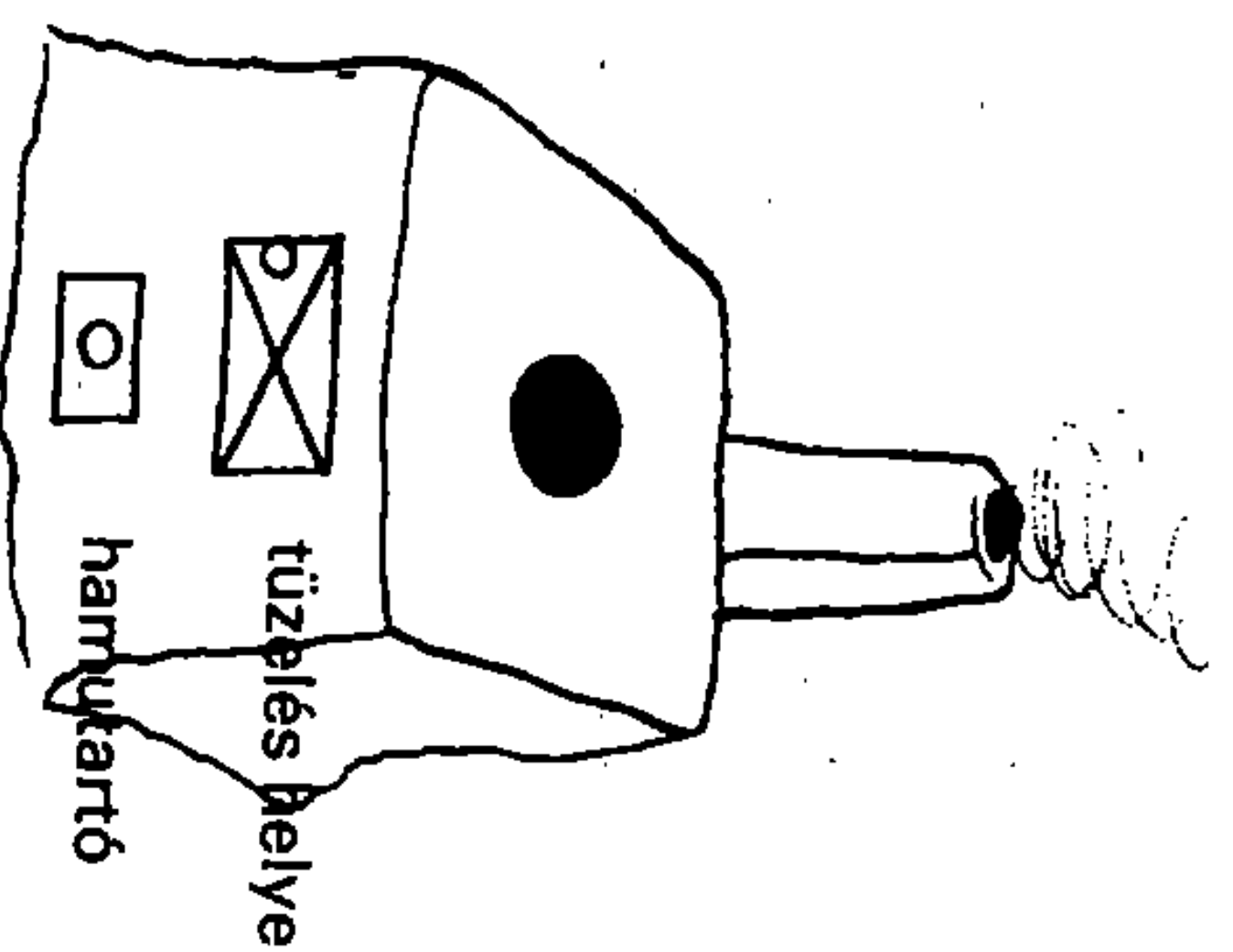
1. falu, város szélén, erdő mellett, sík terepen épített vagy
2. domboldalba, illetőleg hegyes vidékeken sziklákba vájt lakás.

1. Sík terepen épült putri

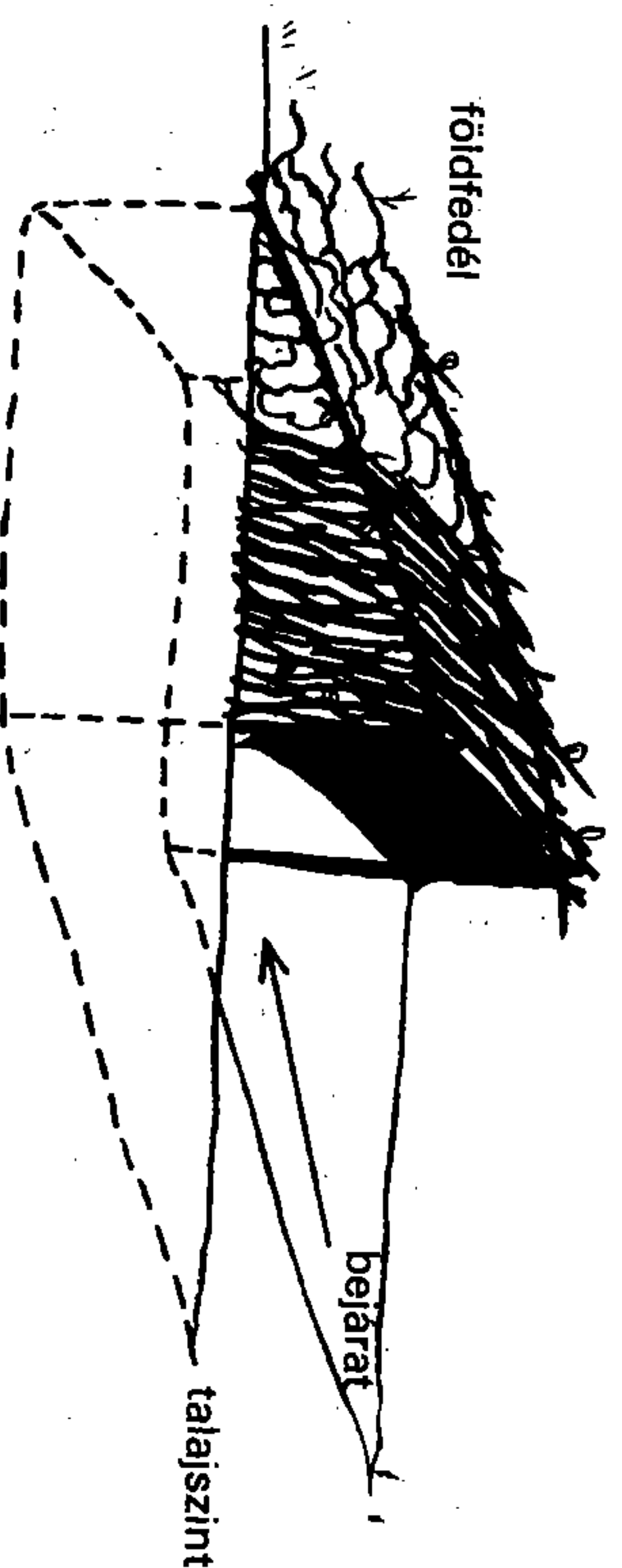
A hely kijelölése után mintegy 3 x 3 méternyi területen, körülbelül 1 méter mélységben kiásták a földet. A gödör négy sarkába oszlopokat tettek, a köztük lévő űrt kukorica- vagy napraforgószárral töltötték ki, amit vagy vékony dróttal vagy hánccsal fogattak össze. Csinálták úgy is, hogy két-két oszlop közé drótokat feszítettek, majd a szétbontott kékéket 3–4 szálanként fogták össze. Ahol az ablak-, ajtónyílás volt, azt a részt kihagyták.

Az oszlopok Y alakúak voltak, a tető kissé lejtős. A házikó külső falai mellé, hogy a víz oda ne kerüljön, földet hánytak, azért is, hogy a falak szilárdabban álljanak. Az ablak oldalt volt elhelyezve, 20 centiméterre a talaj szintjétől. Az ablakon dugták ki a kályhacsövet is. Üveg nemigen volt az ablakokon: télen papírral, ruhával fedték. Az ajtó is csak később készült deszkából, eleinte pokróc volt, majd hulladékokból csinálták. A berendezés nagyon szegényes volt. A *tűzhely* is sárból készült:

Más helyeken kis vaskályha volt, a csövét az ablakon vezették ki. Körülötte sártapasz. A falakat belülről, alulról kezdve, néhány centis szalmás, pelyvás, törekes vagy lóganés sárral tapasztották be. Így a fal belső része sima volt, az ablakot úgy saralták be, hogy ki ne essen. A fal külső részéhez kévétet állítottak, hogy fogja a szelet. Egyes helyeken kívülről is tapasztották, és be is meszelték homokos masszával. Mivel az épület fele a földben volt, télen viszonylag meleg volt benne. Mikor aztán a tetőzetét is másképpen csinálták, szigetelni is jobban lehetett már. Korábban a föld feletti rész alig 50–60 cm magas volt, s a tetejére gallyakat, szarát, szalmát tettek, amit földdel borítottak. Az oldalakat mintegy 30 cm vastagságban földelték le. A földtől egy méternyi magasságra épülőknél a tetőt deszkafedél borította vagy szőlőkaró, amit felülről durva szalmás sárral borítottak be, majd belülről is betapasztották.

248

Két oszloppal megoldható, földdel fedett kunyhó:

A tetőt durván lesaralt szárral fedték le, szalma helyett vékony ágakkal pótolva a kötőanyagot. A további fedés bádoggal, kátránypapírral történt. Más putriknál leveles ágakkal fedték a putrit hézagmentesen, majd leföldelték. Városok, gyárak közelében a gyári hulladékot is fel tudták használni.

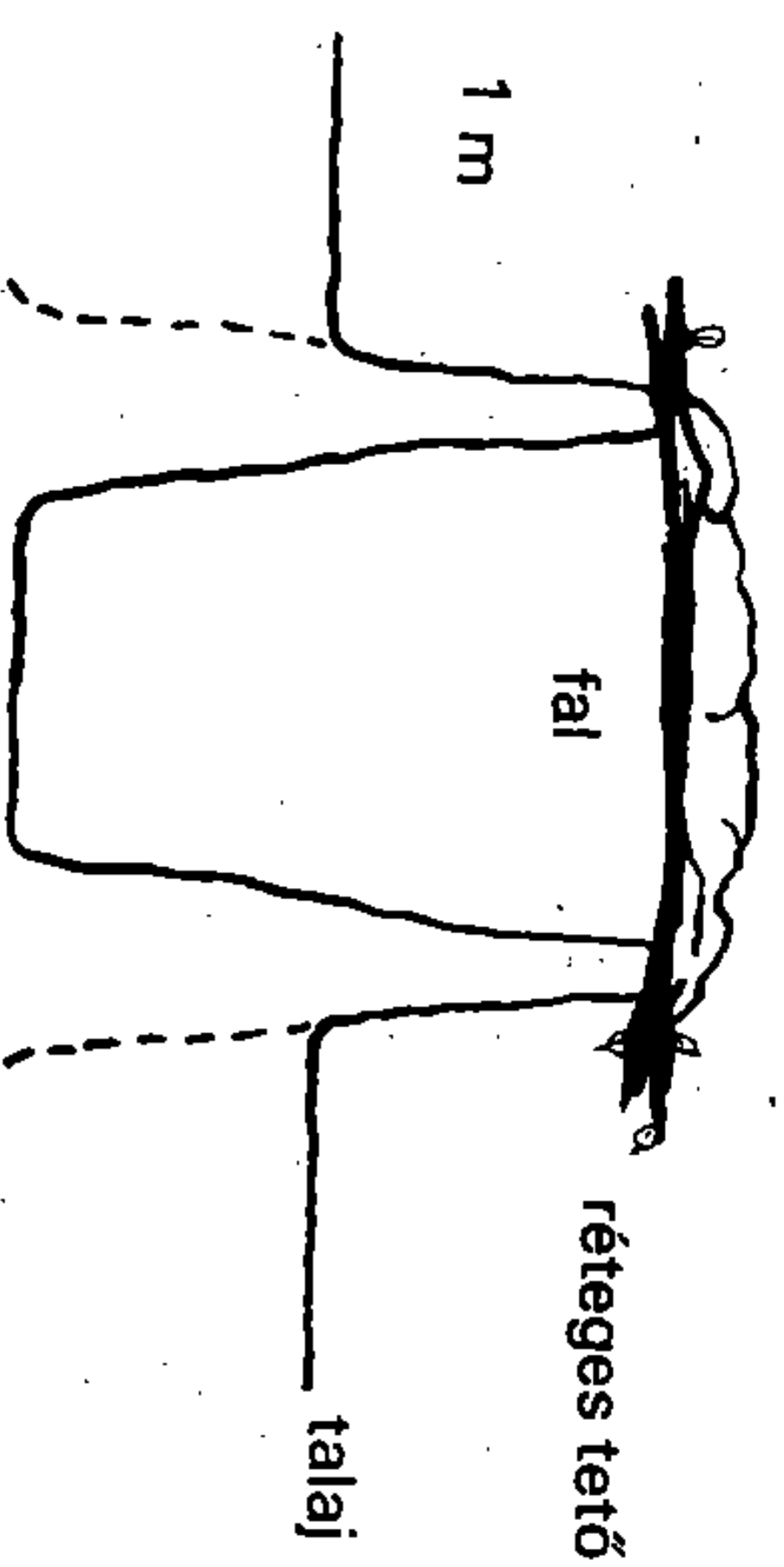
Ez a földbe vájt putri nem hosszú időn át bizonyult megfelelőnek, mert hamar átnedvesedett még akkor is, ha készítéséhez már sarat, vályogot használtak.

Sárfalás, vályogfalas földbe vájt putri:

Az épület helyét magasabban fekvő részen jelölték ki. A falak kijelölése után a háromszor vagy négyszer négyméteres alapterületű ház falainak helyét erősen ledöngölték. Erre a döngölt földre kezdték felrakni a szalmával kevert sarat. A keverésnek olyannak kellett lennie, hogy a szalma eloszlása egyenletes legyen. Mivel a sár nem volt híg, villával lehetett dobálni. A fal alsó része körülbelül 50 cm vastag volt, felfelé kissé keskenyedett. A négy sarokba itt is négy oszlopot tettek, a végük átalában Y alakú volt. Erre helyezték a gerendákat. Az oszlop sárral volt körülvéve. Amikor vályogfalat csináltak, ott a gerendákat tartó oszlop el is maradhatott, mert a vályogtéglákat kötése rakták a saroknál. Alapozás természetesen nem volt, így a falak hamar átnedvesedtek. Mikor a falakat felrakták, megkezdődött a sár ásváló egyenetlensége. A száradó fal egyenetlen volt, s hogy tapasztani lehessen, a durva részeket le kellett róla nyesni. Belülről tapasztották csak, kívül igen rikkán. Az ajtó, az ablak kivágása akkor történt, amikor a fal még csak félig száradt meg. A tető csak a fal teljes kiszáradása után készülhetett el. A ház alsó részét, a vajtást akkor is csinálhatták, amikor a tető elkészült, de akkor is, ha még csak a falak álltak. Így könnyebb volt kidobálni a földet. A bejáratot természetesen nem falazták be. Az ajtó helyénél, mikor a falat készítették, kis nyílás maradt, ezt azután kiszélesítették. Itt kezdték a ház aljának a kiásását. A fal belső része lefelé kissé szélesedett, hogy jobban bírja a tetőzetet.

A belső részt ezután betapasztották, helyenként be is meszelték.

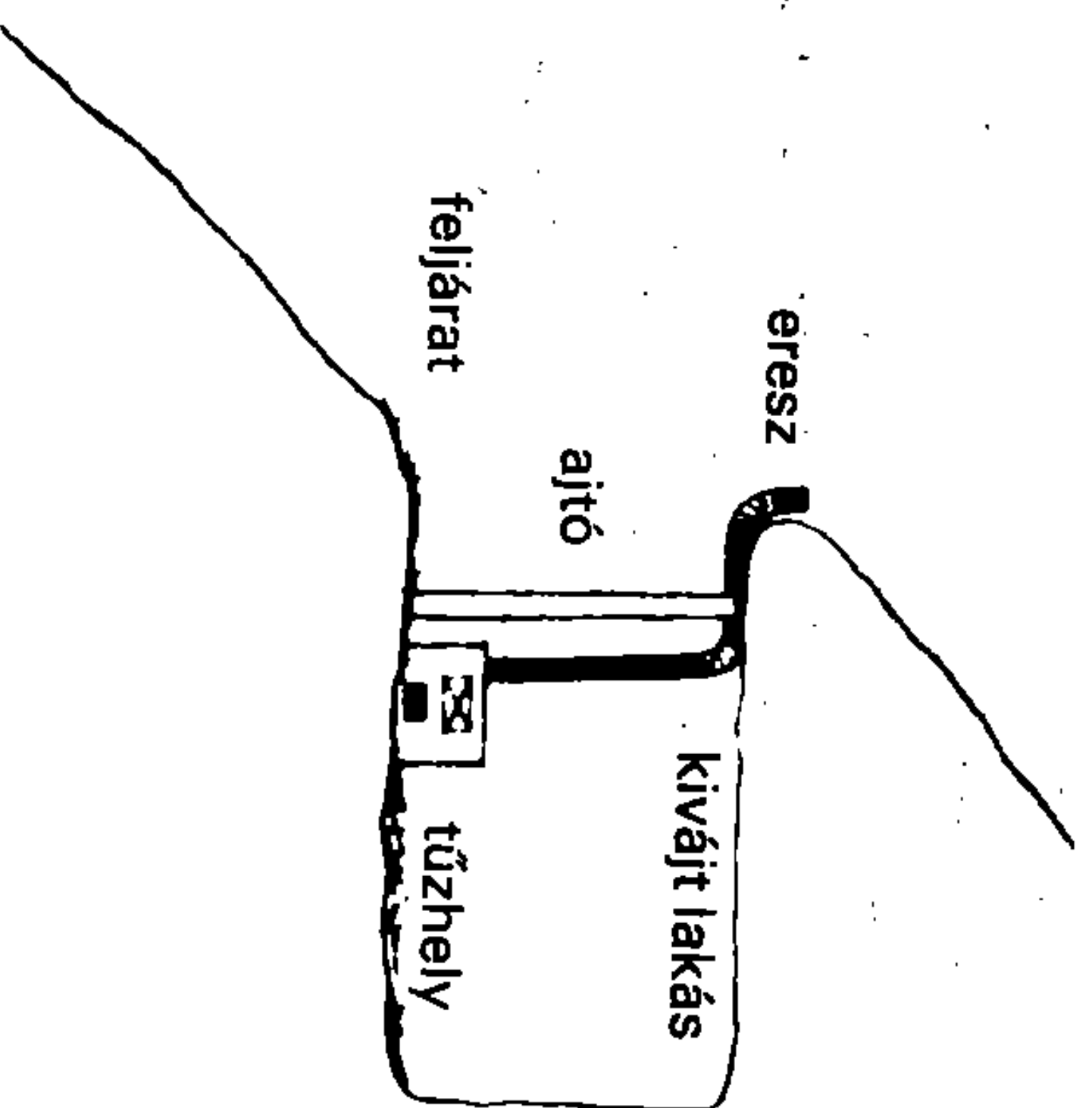
249

A bejárat elé ajtót csináltak, az ajtónak már kerete is volt, amit már akkor is odatehettek, mikor a falat rakták. Az ablakot hasonlóképpen helyezték el. Az ablak a talajszinttől 20–30 cm-re volt. Az ajtónyílás elé télen akkor is tettek bejűről ruhát, pokrócot, ha volt ajtó, így gondoskodtak a jobb szigetelésről. Az ablak, mivel kijebb volt 20–25 cm-rel, mint a fal belső része, kis párkánynak adott helyet, ahová a legszükségesebb használati eszközöket tettek.

2. Domboldalba vájt putri, ill. hegyes vidéken sziklába vájt, barlangszerű lakás.

a) Dombok oldalába vágva a három oldal és a tető adott volt. Lehetett magasabb helyen is vájni, hogy be ne kerüljön a házba a víz. Eleje deszkából ajtót tettek, a kimaradó részekhez oszlopot állítottak úgy, hogy az ajtó elmozdulása ellen lyukakat fúrtak az alapnál és a mennyezetenél, amit aztán sárral tömtek be. Az oszlopok közötti réseket is betömtek sárral. Az ajtó belső felére szigetelésként itt is tettek ruhát, pokrócot. Az ajtó fölött nyílást vágtak a füstcső kivezetése céljából. Az ilyen épületeken csak igen elvétve volt ablak. Általában 2 x 3 vagy 2 x 4 méteresek

voltak, a belsejükben szalma volt leszórva, rajta pokrócok, rongyok, szalmaszákok, más hol deszkaágyak is akadtak. Az ajtó beépítése úgy történt, hogy a felső résztől beljebb helyezték el az oszlopokat, gondolva a csurgásra is, úgy 40–50 cm-nyire. Ha ez nem volt lehetséges, vagy a lefolyó víz lemosa a földet, bádoglemezről vagy más hulladéklemezről ereszt csináltak.

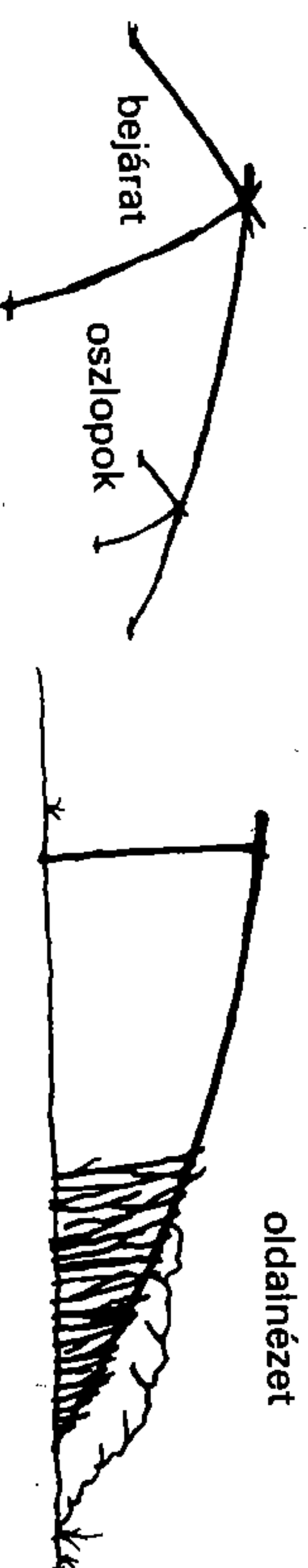
b) Sziklába, illetve könnyen faragható kőzetbe a hegyes vidéken letelepedők vájtak lakást.

Az üres részek betöltésére vályogot vagy köveket használtak, sár- vagy mészmalterrel fogatva össze a vályogtéglákat, köveket. A belső fűtés kőből, sárból rakott tűzhely segítségével történt. A berendezés itt is igen szegényes volt, a füstöt az ajtó mellett vagy fölött vezették ki.

II. Föld feletti kunyhó, putri

1. Földkunyhó

Ideiglenes lakóhelyek voltak, 3–4 személy részére készültek csupán. Építésük úgy történt, hogy az ágakat, lombokat, gallyakat kúp alakban rakták össze a már elkészített vázhoz. A kunyhó túsó fele a föld felé hajlott. Az eleje, ahol a bejárat volt, üres maradt, a túsó fele és a teteje le volt földelve, úgyszintén az oldalai is. A földelés 30–40 cm vastag is lehetett.

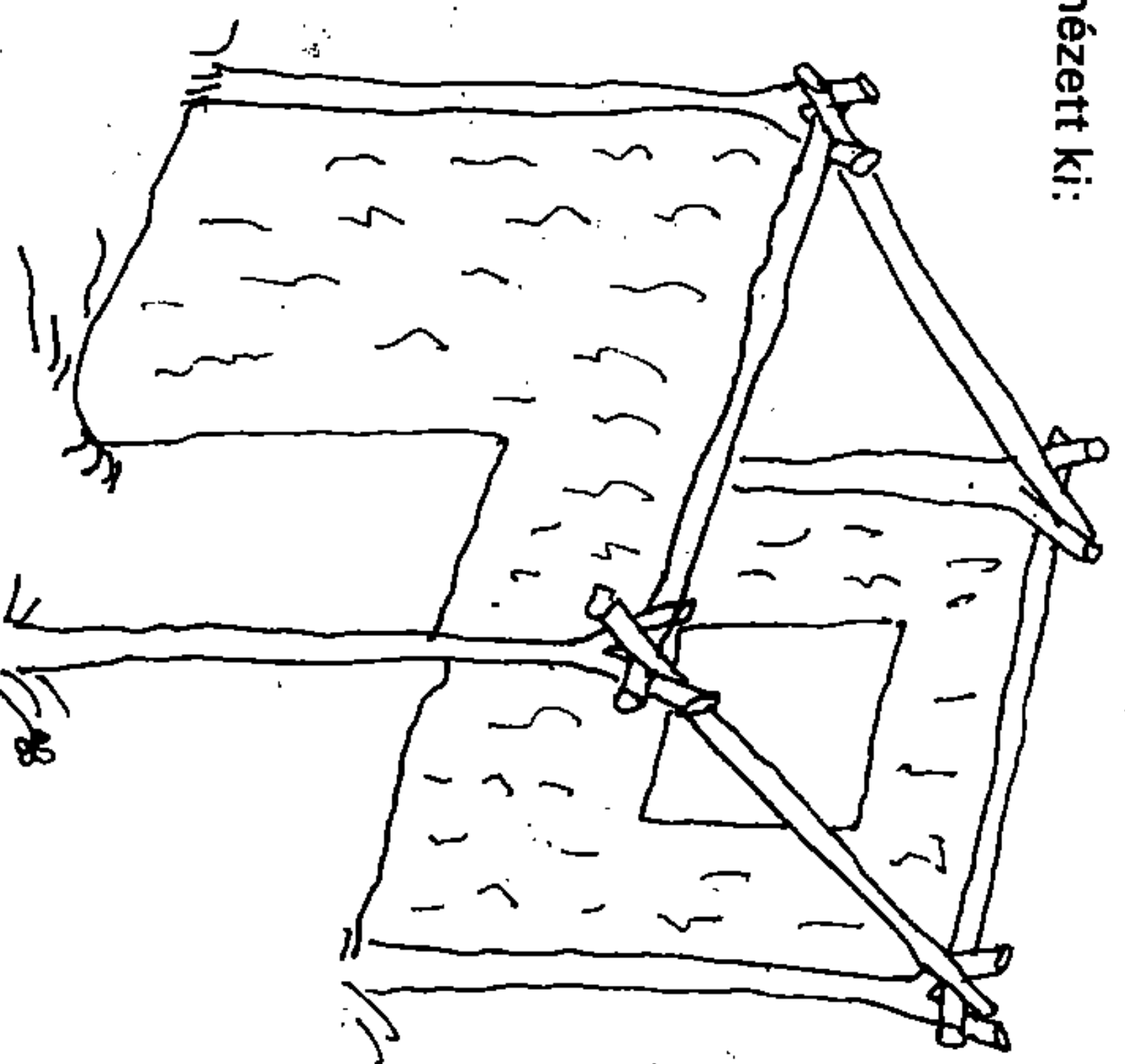

A kunyhó bejárata körülbelül 150 cm magas volt, befelé haladva kissé csökkent ez a magasság. Az alját szalmával fedték. A kunyhó falához szárazakat is tettek, s csak azután földelték le. Kis kályhával lehetett fűteni, a csőkivezetés a kunyhó végénél volt, s a csövet sárral tapasztották körül. Az ajtó elé kővéket tettek, beül meg pokróccal szigeteltek. Ha ajtót csináltak, azt sűrű ágakból, szárból állították össze.

2. Föld felett épített putri

Ezek a föld feletti építmények valamivel nagyobbak voltak mint a földbe vájtak, úgy 4 x 4 méteresek. Ezek is csak egyetlen helységből álltak. Az első ilyen házak annak idején alapozás nélkül készültek. A kijelölt falak helyét erősen ledöngölték, majd a sarok helyén négy oszlopot ástak le. Az Y alakú oszlopokra kerültek a gerendák, az oszlopok között szárral töltötték meg. A fal mindkét alsó részéhez földet tettek, amit ledöngöittek, hogy a száraz stabilabbban álljanak. A ház földjét lóganéval mázolták be. Az oldalfalakat sárral betapasztották, kihagyva az ajtó és az ablak helyét. A nyílászáró szerkezeteket akkor helyezték be, amikor a falak már kissé kiszikkadtak. Az ablakot sárral vették körül.

Igy nézett ki:

Az ablak itt is kicsi volt, alig 40 x 40 cm-es. A sár készítésénél a sárba szalmát, pelyvát, töreket szórtak. Ennek hiányában ló- vagy tehénganével készítették a sarat: jó erősen összekeverték, többször átvágták kapával, hogy a kötőanyag eloszlása egyenletes legyen. A szerszámokat, tapasztókanalat deszkából csinálták, később a fém maljeroskanál terjedt el. A tapasztást akkor végezték jobban, ha bérben kellett csinálni, mert a minőségi munkát jobban megfizették. Egy maroknyi sarat, ami híg sem le-

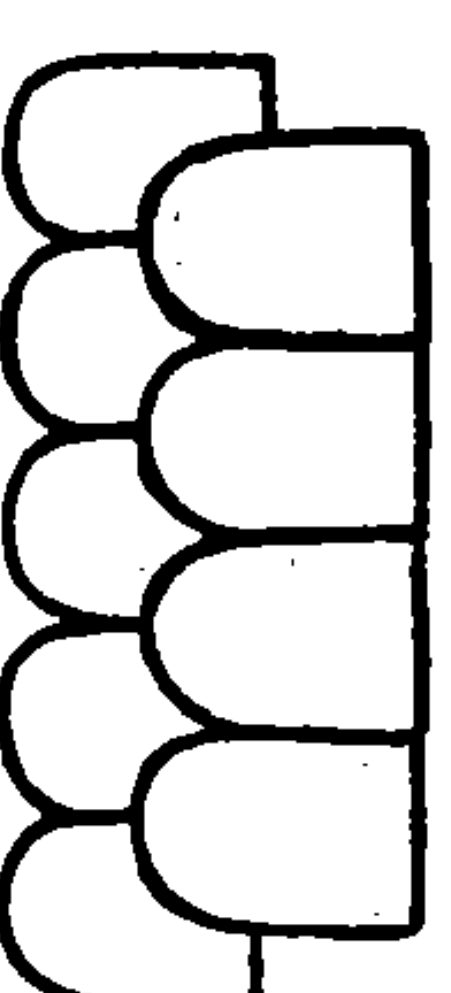
252

het, de túl sűrű sem, pontosan úgy kell elhelyezni a falra, hogy a következő réteggel egyenes, sima felületet adjon. A tapasztást kétszeresen szokták végezni. Előbb egy durva, nagyolt tapasztást, utána a simítást csinálják. A fal egyenetlensége kívánata meg a kétszeres tapasztást. A simító tapasztás sara finomabb kikészítésű volt, a legjobban a pelyvás sár felelt meg e célra. A tapasztást természetesen a tetőzet elkészítése előzte meg. A két hátsóbb oszlop alacsonyabb volt, hogy a tetőnek lejtése legyen. A tetőre leveles ágakat tettek, majd szarat vagy egész kékvetket egymás mellé, amit aztán vagy durván lesaraztak, vagy földdel fedtek le. Fedték bádoglemezrel is, deszkával is. Ha deszkával vagy lécekkel, illetve szőlőkarókkal fedték a házat, akkor belülről is tapasztani tudták a mennyezetet. A lécek nem kerültek szorosán egymás mellé, hanem kis hézag volt köztük, hogy a sarat a résekbe nyomva jobb tapadást lehessen biztosítani. Deszkatető esetében is vékonyan lesaralták, s kátránypapírt tettek rá, amit lécekkel erősítettek meg a szél ellen. A tapasztott falak vastagsága elérte a 10–15 cm-t, a mennyezeté a 20 cm-t is. A falak hamar penészedtek, a rothadó szárbá befészkeltek magukat a rovarok, s a nedvességre is nagyon érzékenyek voltak.

Padlástér:

a földbe, domboldalba, sziklába vájt épületek felett csak tető volt, padlástér nem. Amikor erősebb falakkal épültek a putrik, vert fallal, vályogfallal, már a padlástér is szükségessé vált. Ez előbb nyitott volt, majd később mindkét végénél zárt. A padlásra kukorica, széna került.

Tetőzet: lomb, gallyak, majd kukorica-, napraforgószár, amit földdel, sárral vagy deszkával, léccel borítottak, erre pedig bádoglemez vagy kátránypapír került. A vertfalú és vályogfalú házaknál a cserép is megjelent. Előbb a kisméretű, úgynevezett „hazai cserép”, később a szalagcserép (Bohn-cserép). A hazai cserépeket sorban egymás mellé rakták, fedőcserépet nem tettek rá.

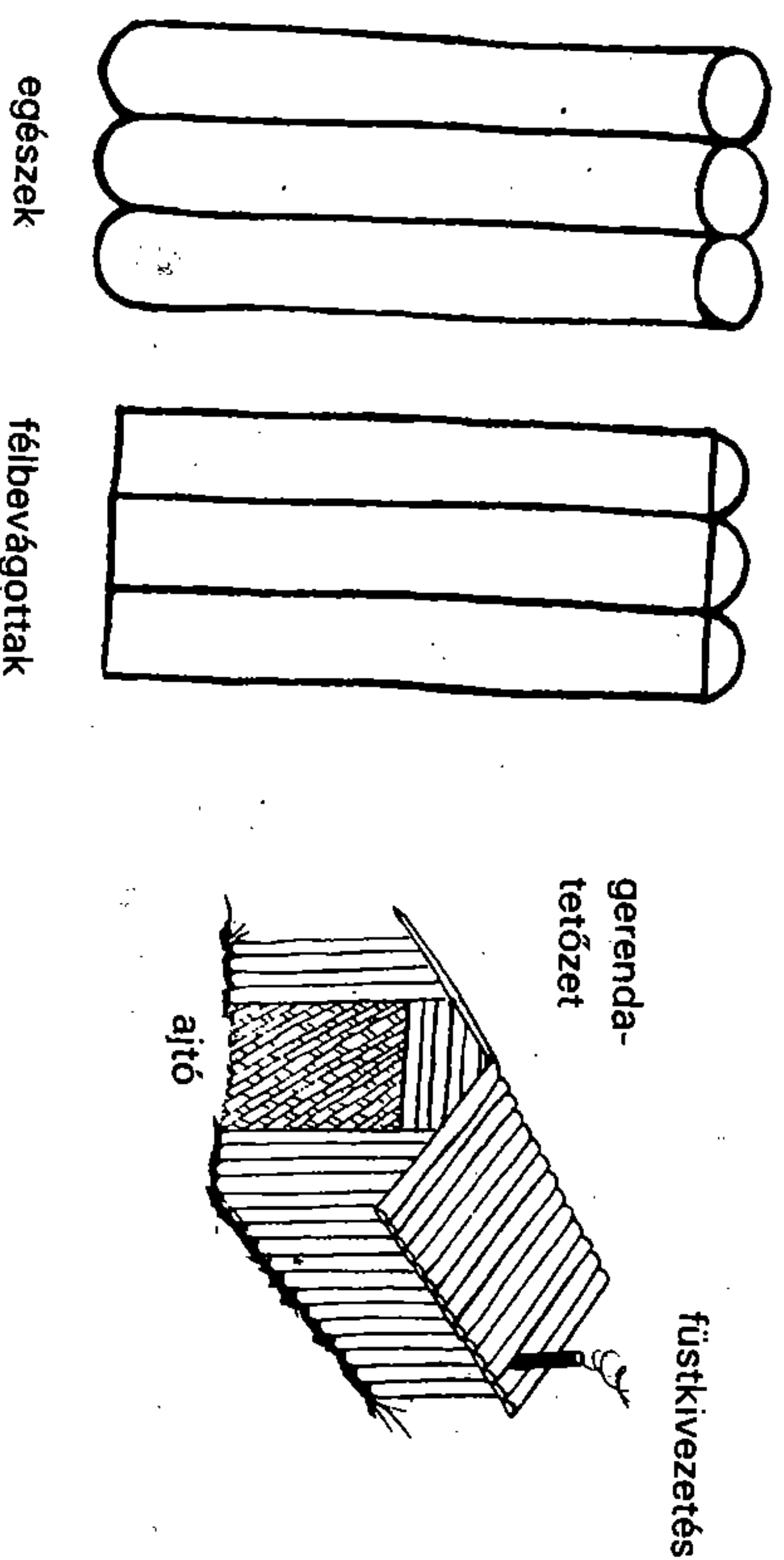
„Hazai cserép”

253

A nádfedeles házak kevésbé voltak divatosak, legtöbb helyen a nád beszerzése is jóval körülményesebb volt.

3. Erdő melletti fakunyhó, kalyiba

Az erdő több lehetőségét adott az építkezéshez, mert faanyag bőven állt rendelkezésre. E házakat az erdőtől távolabbi helyeken is felépíthették, a szállítás saját kocsival megoldható volt. Előbb lombosátor készült, ezt később felváltotta a fakunyhó. Az oszlopokat egymás mellé tették, a köztük lévő hézagokat tapasztották, vagy léccel, deszkával takarták be. Mivel tüzelő táböven, kevésbé volt fontos a jó szigetelés. Az oszlopok lehettek egészek is, félbevágottak is. A tető is ilyen gerendákból épült. A házban vaskályha szokott lenni, a csöskivezetés a tetőn át történt.

4. Modernebb építkezési módok

a) Fecskerakásfal

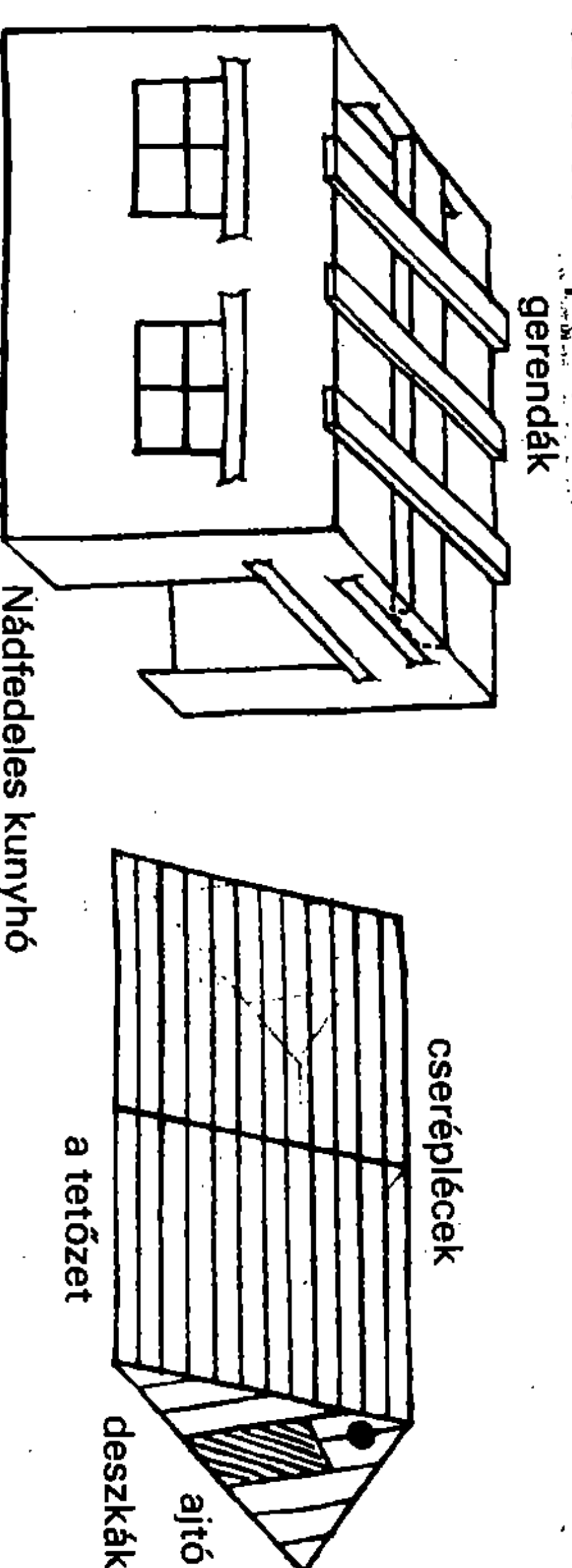
Egyes vidékeken igen elterjedt volt a nem cigányoknál is. Az volt az előnye, hogy nem volt drága, a hátránya viszont, hogy lassan épült, mert egyszerre csupán 80 cm magasságú falat rakhattak, és a száradás után lehetett csak továbbhaladni az építésben. A fal alsó része vastagabb volt, felfelé vékonyodott. A fal magassága 220–240 centiméter volt. Száradás közben nyesni kellett a falakat, mert ha nagyon kiszárad a sár, sokszor nehezen formál-

254

hatóvá vált. A föld minősége is közrejátszott abban, hogy hol tudott elterjedni ez a fajta építkezési mód. A homokos föld nem volt jó, mert nem állt össze, az agyagos, sárga, fekete földet kellett többször átvágni, keverni, előbb csak vízzel áztatva, majd szalmával kétszer-háromszor jól átvágvva még.

Alapozástípusok:

Alapozás nélkül, csak a döngölt földre tették a sarat; alapozással készült, de szigetelve nem volt; téglalapra rakták a falat; szigeteléssel betonblokkra épült a fal. E házak teteje úgy készült, hogy a kész falakra vastag gerendát helyeztek, amire a többi gerendát tették, egymástól közelítőleg egyméternyi távolságra. A keresztbe rakott gerendákra szőlőkarókat vagy léceket helyeztek, amiket egymás mellé szögeztek, kis hézagot hagyva köztük. Felülről saralták, alulról tapasztották. A tartó- vagy főgerenda alá akácfa rudat tettek, hogy a gerenda erősebben álljon, ne süllyedjen. Az ajtó- és ablakfezeteket a fallal együtt helyezték el, hogy vele együtt ülepedjék. Az ajtó-, ablakkereteket házilag lehetett készíteni gerendákból, csapolással. A padlástér itt már elég nagy volt, mert a házak alapterülete 8 x 8 m is lehetett. Előbb itt is csak egy helyiségből álltak a házak, majd egy nagyobb és egy kisebb helyiség került egy fedél alá. A tetőzet előbb nádból, később cserépből készült.

A fecskerakásfal nem volt sokáig és sok helyen elterjedve, mert eléggé munkaigényes volt, és lassan is haladt. Helyette a vert fal és a vályog vált általánossá.

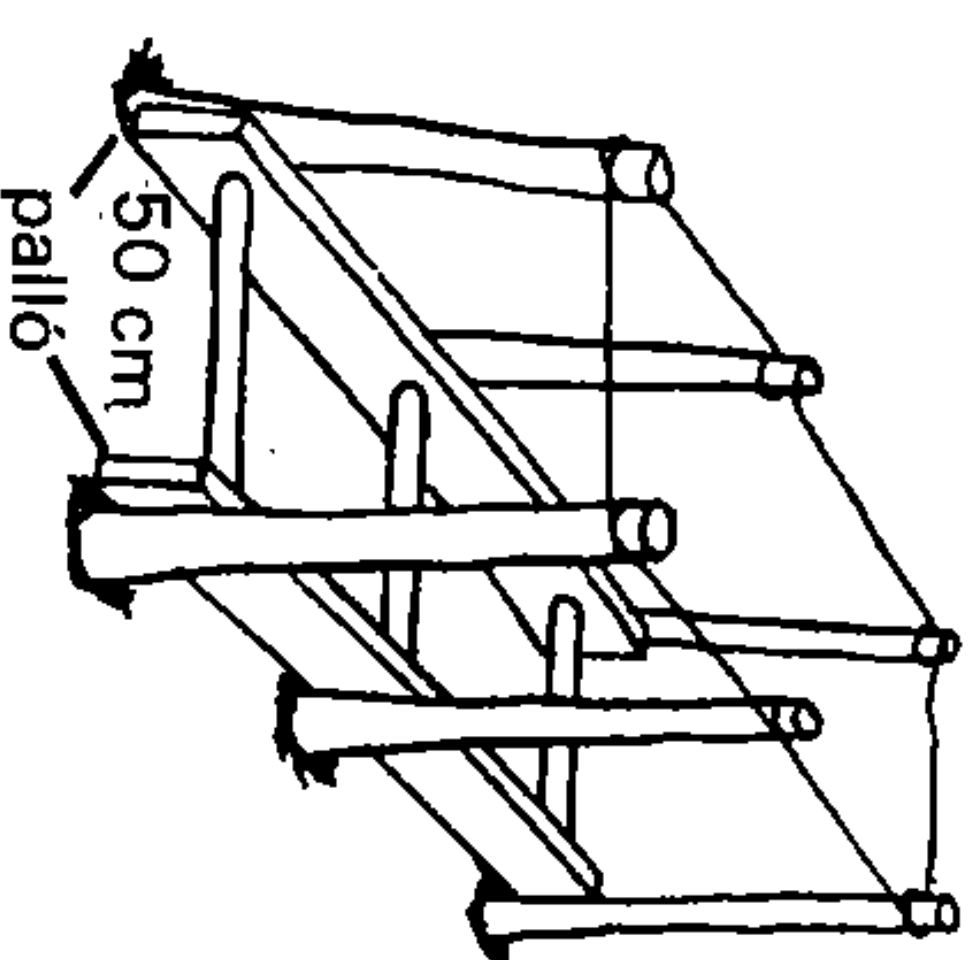
255

b) Vert fal

Ez volt a vályogfal elődje, úgy tűnik, hogy különösen az Alföldön terjedt el. A frissen ásott földet, amely lehetett sárga, agyagos vagy fekete föld is, kalodába, sablonba tették, és keményre összedöngölték, tömörítették. Pár centiméterenként gallyakat, fűfavesszőket, szalmát tettek a földbe, más helyeken cserépdarabokat, pelyvát. Ha a föld nedvesebb volt a kellenél, akkor több szalmát szórtak a föld közé. Az ajtó, az ablak helyét nem hagyták ki teljes méretben, de a hídlásokat elhelyezték a falba történő beépítés közben. Rendszerint akácgerendákat tettek az ajtó, ablak fölé, mert az akác viszonylag könnyebben volt beszerezhető, másrészt igen tartós fafajleség. Akkora nyílást hagytak az ajtó, az ablak helyén, hogy később bővíteni lehessen. Mikor a fal készen volt, néhány hétig állni hagyták, hogy ülepedjék, majd utána a tetőzet következett. Az ajtó, az ablak kivágása csak a tető felhelyezése után következett. Ez a fal, amikor kiszáradt, igen kemény volt. Nem kis fáradságba került a nyílásszáró szerkezetek helyének a kivágása. A csákány valóságos szikázott, ha jó volt a tömörítés. A vízre természetesen érzékeny volt a fal. Ha a falat sima, ledöngölt földre verték, akkor élettartama a talajtól függött. Alacsony fekvésű helyen, ahol gyakran feljön a talajvíz, eházak hamar átnedvesedtek belülről, meg is penészesedtek. Ezeket a falakat úgy tették hosszú életűvé, hogy téglával aláfalazták, kátránypapírral vagy fóliával szigetelték le. A fal és a téglák között cserpeket szorítottak, mintegy 80 cm-es darabokban cserélték ki a rossz földréteget, erre került a szigetelőpapír. A fal aztán a téglákra nehezedett. A süllyedés egy centiméteres volt csak, a falak sehol sem repedtek meg, de még a vakolat sem. A falat aztán kívül-belül betapasztották, bevakolták. Jobb volt persze, ha dupla szigetelést végeztek, egyszer a talajszintnél, másodsor a téglák és vert fal között. A későbbiek folyamán már alapot is ástak 40–80 cm mélységben; kődarabokat, cserpeket, téglát dobáltak bele, majd a talajszintnél szigetelték. Erre 5–6 vagy kevesebb sor téglát került, úgy 50 cm magasságban, majd ismét szigetelés, és erre verték a falat.

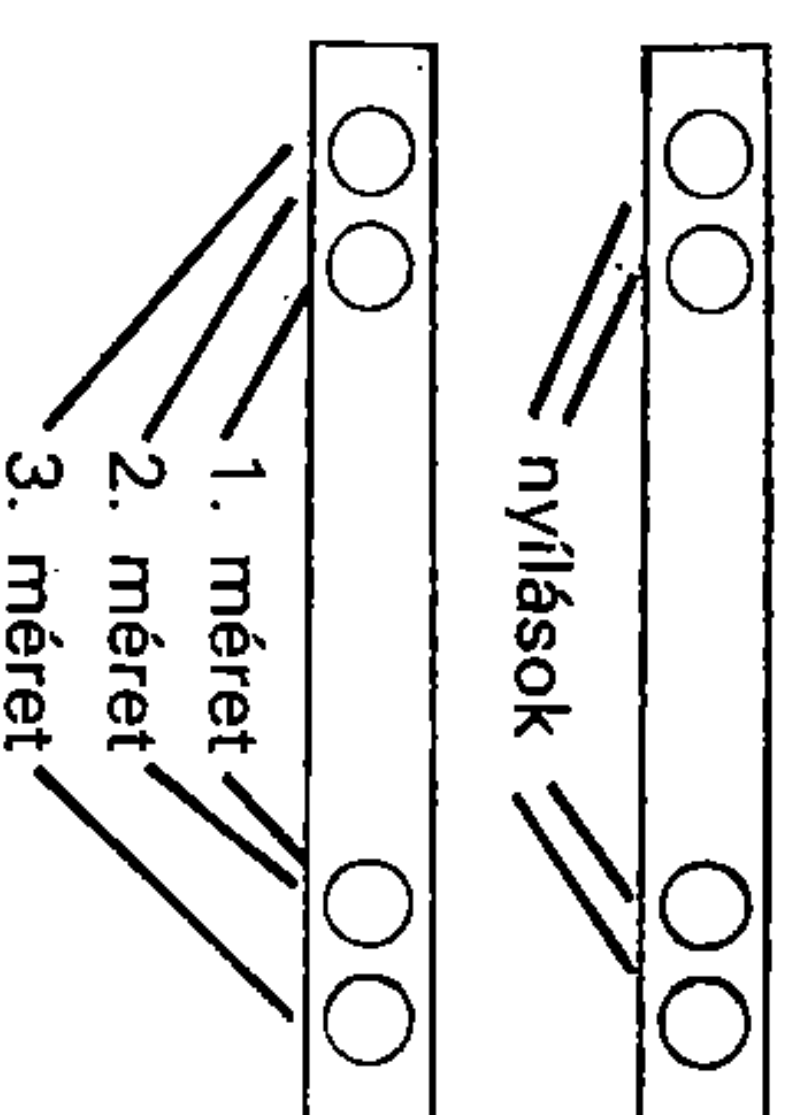
Régebbi vertfal típusok:

Ez egyszerűbb eljárás volt, csak egyes helyeken alkalmazták. A fal szélességét gerendákkal jelölték ki úgy, hogy két oszlopot mintegy 50 cm távolságban leütötték a földbe. Ugyanílyen oszlopokat tettek bizonyos távolságközökben a fal hosszában is végig. Az oszlopokat felül összefogatták, hogy a fal egyenletes legyen. Melléjük méretre vágott fakarókat szúrtak le 1–2 méterenként. Ezek falszélességűre voltak méretezve. A következő sor úgy készült, hogy egy másik deszkasort fektettek, de ha nem volt elég deszka (palló), akkor az előbbi deszkát húzták feljebb. Ismét beállították a méretre vágott karókat, ráhordták a többi földet, és tovább döngölték. Az első falak igen vastagok voltak, aljuk kb. 1 m vastagságú volt, felfelé keskenyedtek, mintegy 70 cm-re szűkültek össze.

Kalodás vert fal:

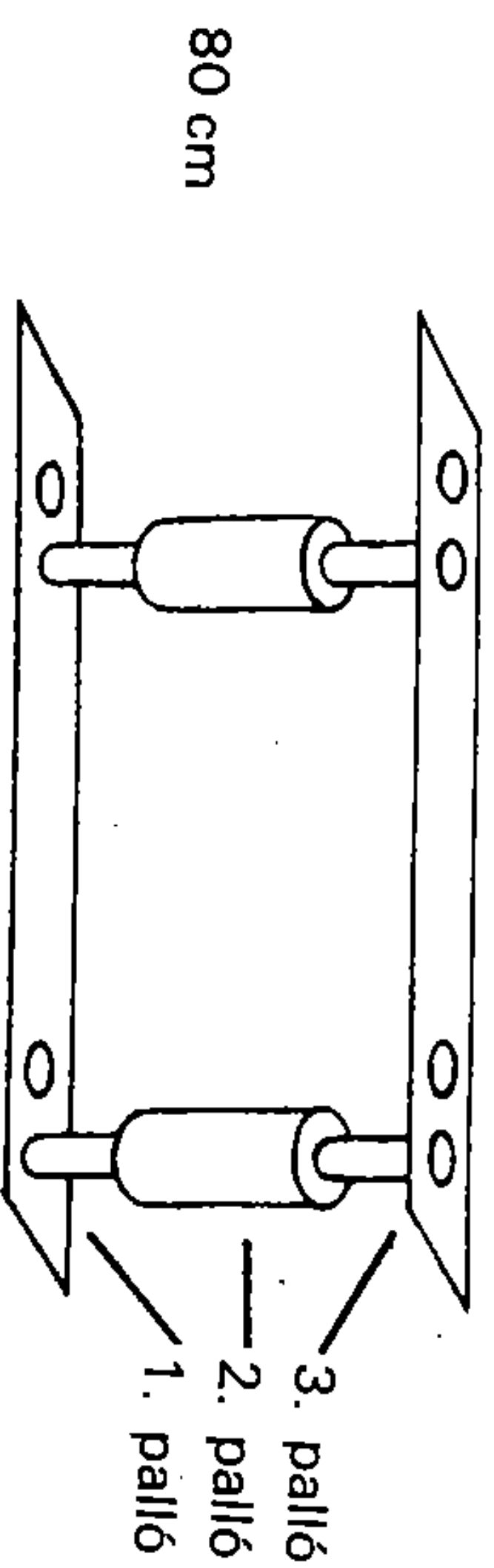
Készítése alapozással vagy alapozás nélkül volt lehetséges. Az alap elkészítése után helyezték el a kalodákat.

alsó, felső kaloda

Négy lyuk volt rajta, a méreteket változtatni lehetett.

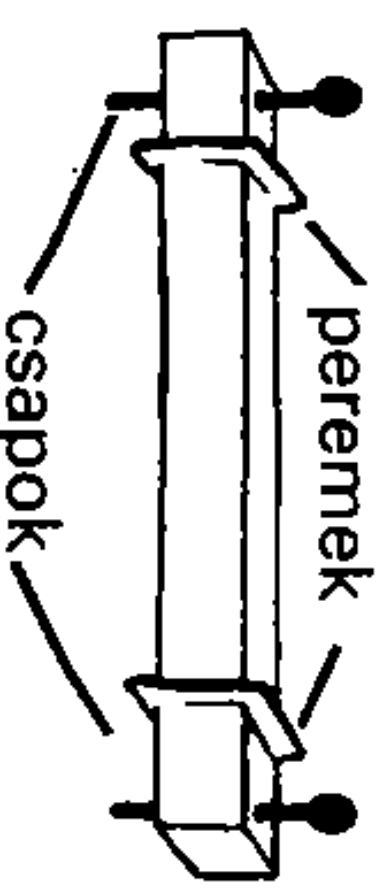
A fal vastagsága általában 40 cm körüli volt, a kaloda 50–60 cm

A kalodák lyuktváolsága attól is függött, hogy milyen vastagságú pallókat tudtak felhasználni. Annál kalodát használtak, hogy verés közben a fal ne púposodjék ki. A felsőbb sorok építésénél már állványokat is kellett csinálni, hogy a földet két részletben tehesék a falra, mert lentől másfél-két méternyi magasságba már nehezen lehetett volna fellapátolni. Fontos volt a jó erős tömörítés, mert ha a fal hézagos volt, könnyen omlott

Modernebb kalodás megoldás:

5 x 5 cm-es vastagságú vasrudakat használtak a két deszka tartásához. Ezek 60 cm hosszúak voltak, két végükön nyílás volt a csapoknak. A deszkák, pallók is 5 x 5 cm-es lyukakat tartalmaztak, ahová ezeket a vasrudakat illesztették külső csapolással. A deszka befelé nem tudott csúszni, mert a vasrúdnak kis pereme volt. Mikor a falat felverték, nagyon könnyű volt szétszedni, mert csak a csapokat kellett kihúzni, a pallókat csupán le kellett emelni a vasról. Majd a vasakat is kihúzták a falból. Ha volt elegendő deszka, akkor később szerelték szét, ha viszont kevés anyag volt, már a következő sornál a bontottakat kellett felhasználni. A falban a vas nyomán kis lyukak maradtak, amelyek azt a célt is szolgálták, hogy jobban tapadjon a malter, a sár a falhoz.

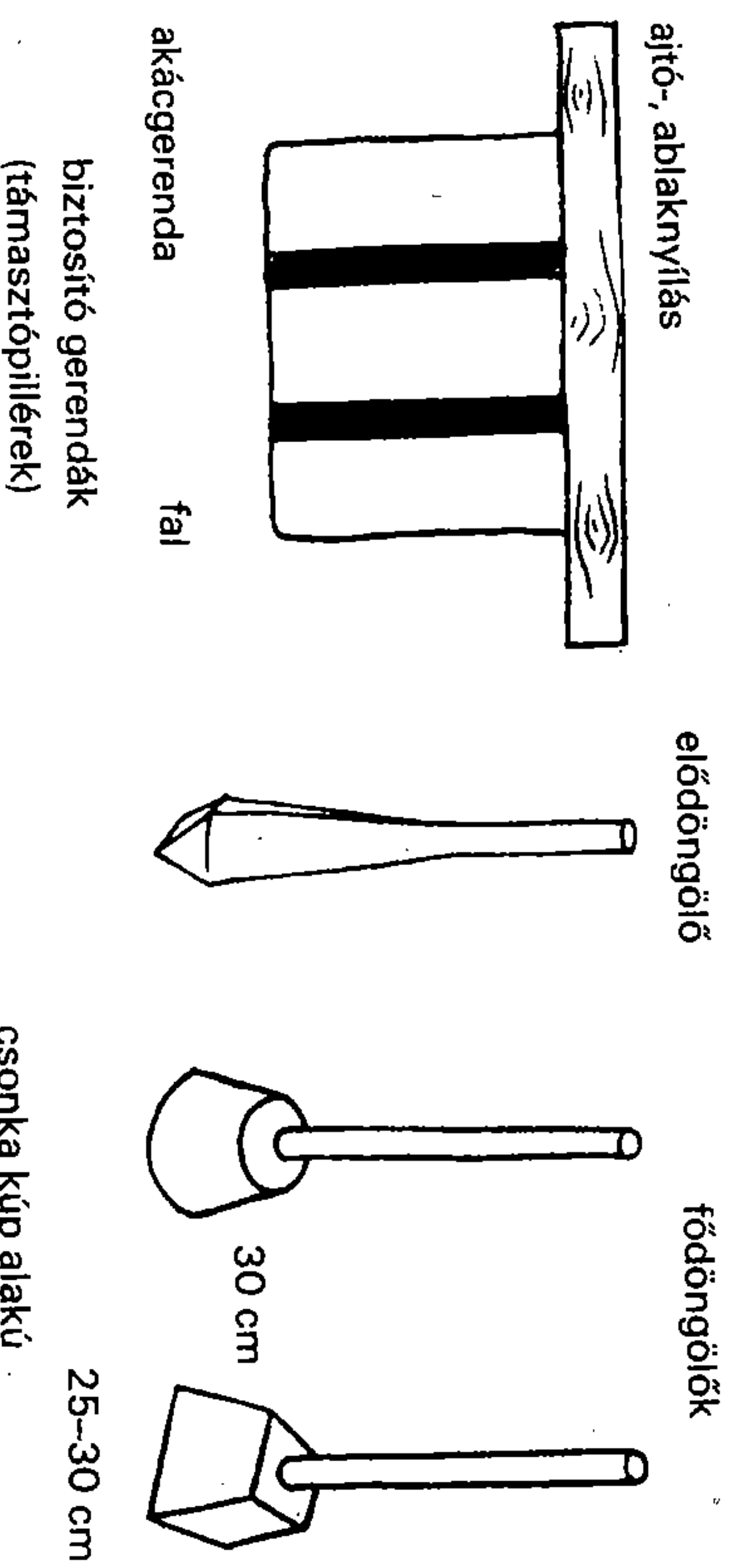

középe felé vékonyodik és homorodik

Hosszú időn át ez a mód a legelterjedtebb. A szakmunkát nem a cigányok adták. A cigányok a kubikosok, döngőiök voltak. Egy-egy brigád 8-10 emberből állt, de a munka viszonylag sok dolgozót igényelt, és lassan is haladt. Egy 10 x 10 méteres alapterületű, 240 cm magas ház felvérese 1961-ben 20 ezer Ft-ba került.

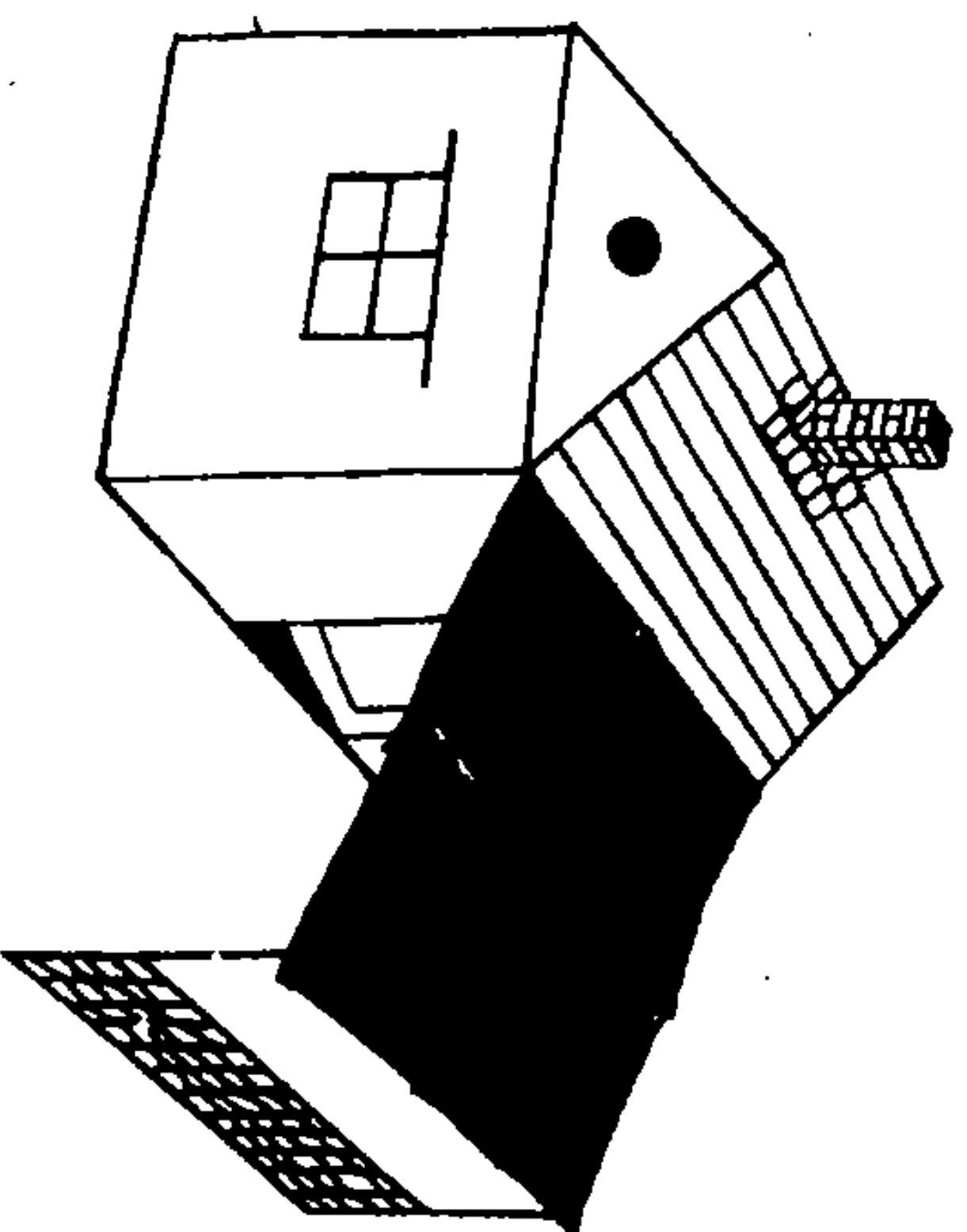
258

Elődöngölés:
a karót úgy hegyezték ki, hogy éle legyen. A feldobott földet előbb ezzel a **döngőlével** kezelték, hogy ne kerüljön levegő a falba, mert az üreges fal gyenge volt.

Munkaigényessége miatt a vert fal a cigányoknál kevésbé tudott meghonosodni. Szakmunkát is igényelt ez a munka, meg sok eszközt. Ha jó alapra verték a falat, igen tartós volt. Ma már kevés helyen vernek falat, helyette a vályog tett szert nagyobb népszerűsége. A vert falú házak belüli földesek voltak, a deszkapadlózat vagy cementlap padolat nemrég vált csak divattossá. Természetesen a régi vert falú házak feljavítása, betonblokkal való alapozása, a falak magasítása, új tetőzet föltétele napjainkban is gyakori. Az első vert falú házak alacsonyak voltak, kicsik, igen kicsi, szimpla ablakkal, az ablak belső oldalán párkánnnyal. Kívülből tapaszta voltak már, meszelve is, lógánéval bemázolva.

259

E házaknál már beépített kémény volt. A ház előbb egy helyiségből állt, majd egy kisebből és egy nagyobból, még később egy kis előtér (féleresz) is épült a bejárat elé, ami eleinte nyitott volt, majd félig zárt. Ezt használták nyárkonyhának; kis beépített tűzhely volt benne vagy faszéntüzelésű, téglából épült tűzhely.

Ezt az előteret sok helyen beépítették, így a helyiségek száma nagyobb lett. A tetőn cserepek, a padlástér előbb nyitott, majd zárt

c) Vályogfal

1. A vályogot oszlopok közé tették, az oszlopot körülfalazták.
2. A ledöngölt földre rakták a vályogtégglákat.
3. Alapozással készült fal szigetelés nélkül,

egyszeres szigeteléssel, kétszeres szigeteléssel.

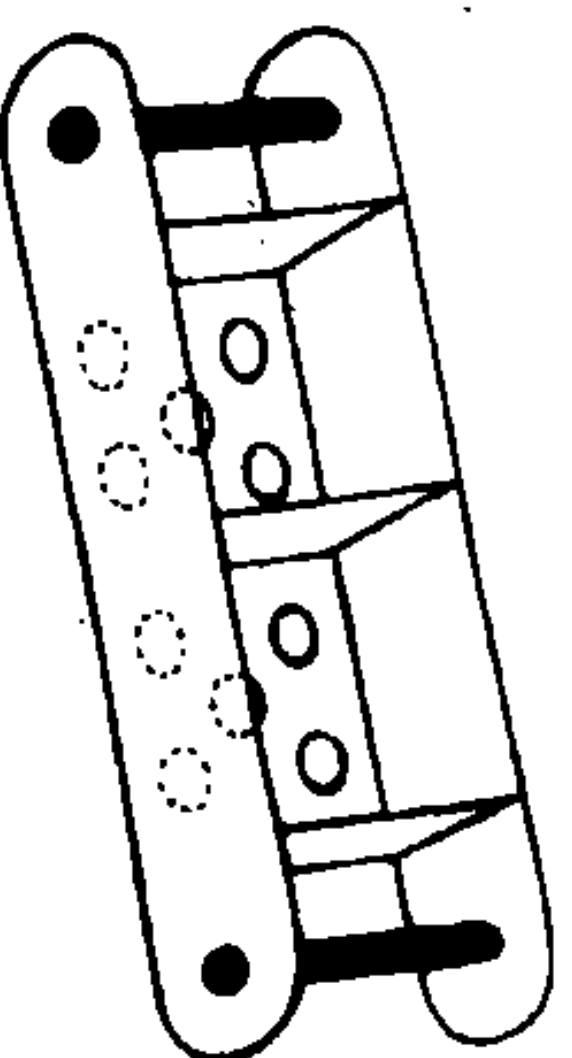
A cigányok jelentős része az egyik legnehezebb fizikai munkát választotta, a vályogvetést. A nyári szezonra igen sok családnak biztosított megélhetést ez a munka, mert azonnal fizettek a munkáért, s a vályogvető napi élelmet is kapott. A vályog nagyobb, mint a cseréptégla. Kissé szélesebb és magasabb, és a kötésére sarat tudnak felhasználni, ami lényegesen olcsóbb, mint a mésszel, homokkal készült malter. A vályogtégglákat nem kell szorosán egymás mellé helyezni, a közőket sárral önthetik be.

A vályogból való építkezés országosan elterjedt. Olyan helyeken is lehet vele találkozni, ahol egyéb építőanyag is olcsón rendelkezésre állt volna. A vályog használata ott indult meg, ahol kő, fa nem volt, amikor a földbe épült kunyhókat felváltották a

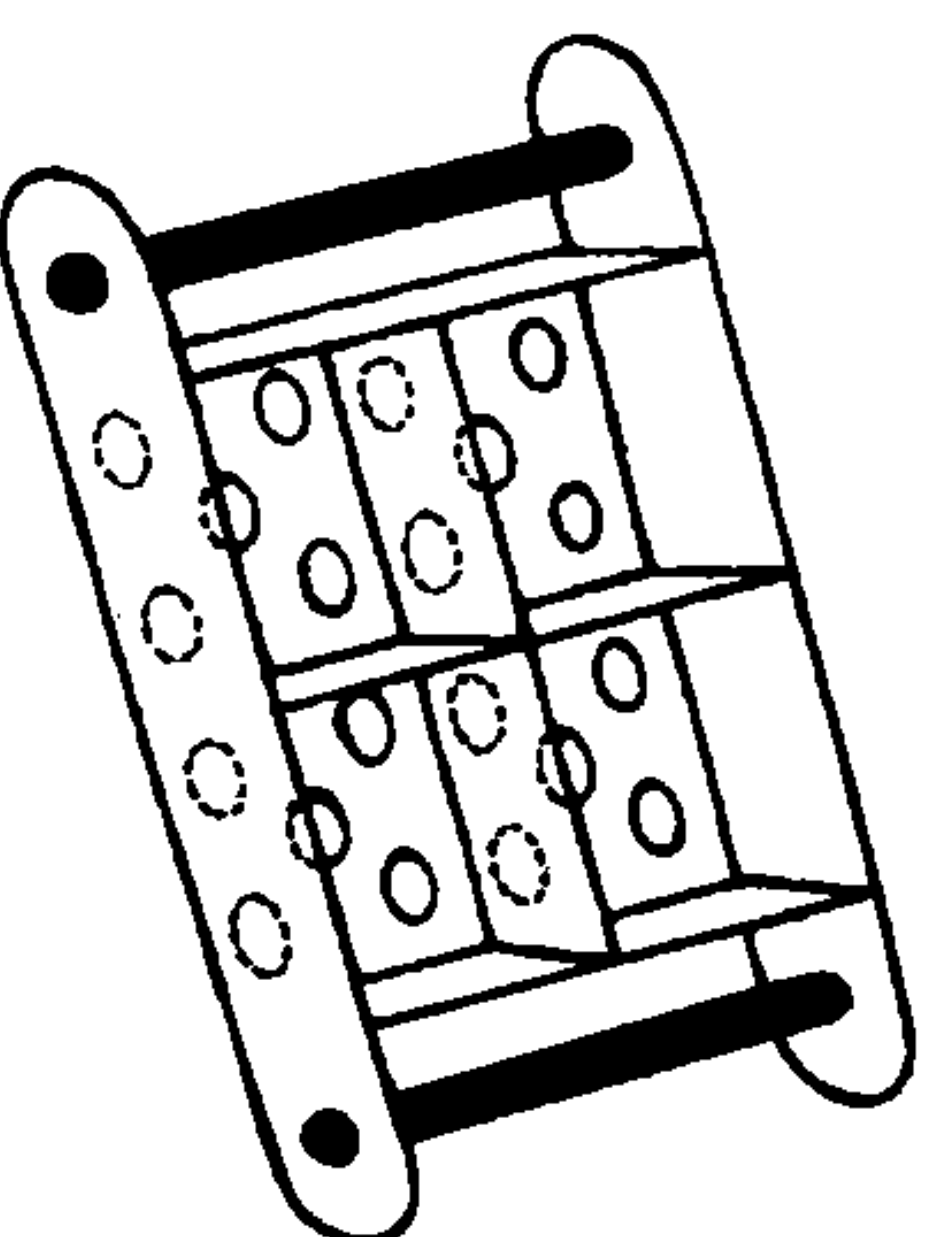
föld fölé emelt építmények, s a korábbi fecskerakásos, majd vert falas építkezést kezdték abbahagyni. Az alkalmas földben gazdag vidékekre jellemző különösen ez az építkezési forma. A vályogvető helyet ott választották ki, ahol a laposokban megmaradt a víz, amit aztán fel tudnak használni a vályogvetésnél. A *vályogödörök* mélysége helyenként eléri a három métert is. A cigány vályogvetőknek a megrendelő adja a *töreket*, *peltyát* („pévat”), esetleg tört szalmát. Itt nem napszámba kell dolgozni, hanem ezer darab téglá után alkudnak meg a bérben. 1963-ban például ezer vályogot 300 Ft-ért vetettek, 1974-ben ezer vályog már 600 Ft és egy liter pálinka volt. A bérbe vetőknek koszt is jár. Reggel szalonna, pálinka, délből pörkölt, paprikás, vacsorára sült szalonna, pálinka. Ezt a munkát nem jó korán kezdeni, mert hideg a víz, a sár, kihűti a kezet, lábat. Este tovább lehet folytatni, mert a meleg tartós. A vályogvetéshez általában két ember szükséges. Az egyik a *tömő*, a másik a *vető*. A *tömő* benn áll a vályogödörben, a *vető* a parton van fent. A vályog alapanyaga a *sár*. Úgy készül, hogy gödröt ásnak. A felásott földet nem dobják ki a gödörből, hanem vizet eresztenek rá, és először a vízzel dolgozzák át, majd kétszer-háromszor átkapálják. Ezután a *vető* a parttól bevillázza a *peltyát*, *töreket*. A *tömő* előbb átkapálja a *töreket*, *peltyát* a sárral, azután jól *megtapossa*. Amikor ily módon elkészült a sár, pihenni kell hagyni. Amíg a sár pihen, előkészítik a *vetőket* és a *vetőhelyet*. A *vetőket* vízbe teszik, megtisztítják, a *kivetendő* vályog helyét felséprik, majd *törekkel*, *tört szalmával* lehintik. A *tömő* beugrik a gödörbe, a *vető* pedig elébe teszi a *vetőt*. Két *vetővel* szoktak dolgozni, amikor a *vető* elhúzza a vályogot, addig a *tömő* megtömi a másikat, hogy a munka folyamatosan haladjon. Van egyes, kettős, négyes *vető*. Gyalult fenyőfából készítik, csaposan egymásba illesztett oldalakkal, fenéktalpakkal, hogy könnyebben lehessen húzni, és ne kopjon a *vető* aija. A *vetők* fenekén 5–5 kerek lyuk van, hogy a felesleges víz ott folyjon ki. Elöl-hátul fogója is van a *vető*nek, annál fogva kell húzni a *vetőhelyre*. Egy drótot meghajlítanak húzóznak, egyik vége félkörben van, a másik vége teljes kör alakú, itt kell fogni – de hogy ne vágja a kezet, a legtöbbször ronggyal tekerik be. A *vetőket* nem akárhogy lehet a *tömő* elé tenni. A

parton van egy kis gödör, valamivel nagyobb, mint a vető, negyven centiméter mély, benne víz van. A visszahúzott üres vetőt ebbe a kis gödörbe kell meríteni, ahonnan a tömő veszi ki, teszi maga elé és megtölti. A vető nedvesen kerül mindig a tömő elé, de mielőtt megtömné a vetőt, behinti törekkkel, pelyvával, ennek hiányában szalmával, és csak azután tömi tele sárral. A már behintett nedves vetőbe annyi sarat kell tenni, hogy félig megtöltsse a vetőt. Amikor a sár benne van, következik a nyomkodás, hogy az alsó sarkokba is sár kerüljön. Ismét sarat tesznek a vetőbe, majd vizes kézzel elsimítják a tetejét, a felesleges sár pedig lejön a vetőről. Ha a vető több rekeszes, akkor a többi rekeszt is hasonlóan kell megtölteni. A gyakorlatott tömő egyszerre tud kivetni egy vályognyi sarat. Így a munka gyorsabb. Mikor a vető tele van, akkor aki húzza, beakasztja a kampót a vető fogójába, és odahúzza, ahol a vályog száradni fog. Itt a vetőt be kell igazítani úgy, hogy a vályogtégla egymás mellé kerüljenek sorjázva. Hirtelen mindkét fogójánál fogva felkapják a vetőt, megfordítják, és földhöz vágják. A vetőben lévő formázott sár kiesik a vetőből. A vályog tetején öt kis lyuk látszik, úgy hogy kb. fél centiméter áll ki a vályogból – ez a téglák kiszáradása után leesik.

A vető. Ennek nagyságától függ a vályogtégla mérete. Az átlagos vályogméret 32 x 15 x 12 cm, noha régebben készítették kétszer ekkora téglákat is. A kisebb méretre való áttérést az indokolta, hogy a vályog méretének a téglalapokhoz kellett alkalmazkodnia. A kivetett vályogot 4–5 napig száradni hagyják. Ez még csak szikkadás, de már meg lehet fogni, hogy átfordíthassák őket a másik oldalukra.

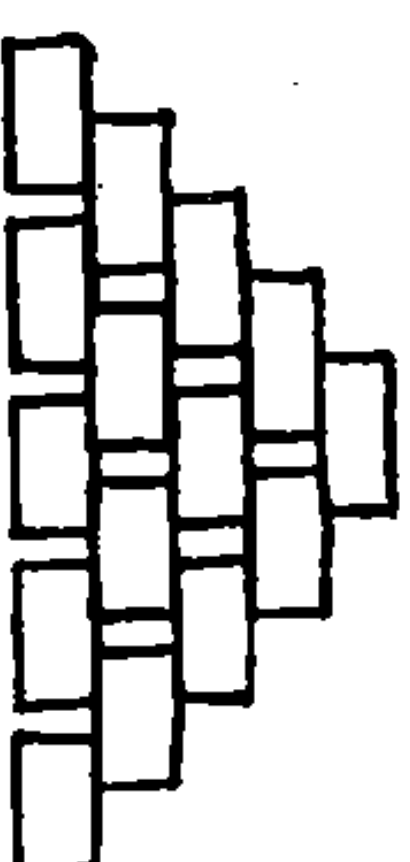

kettős vető

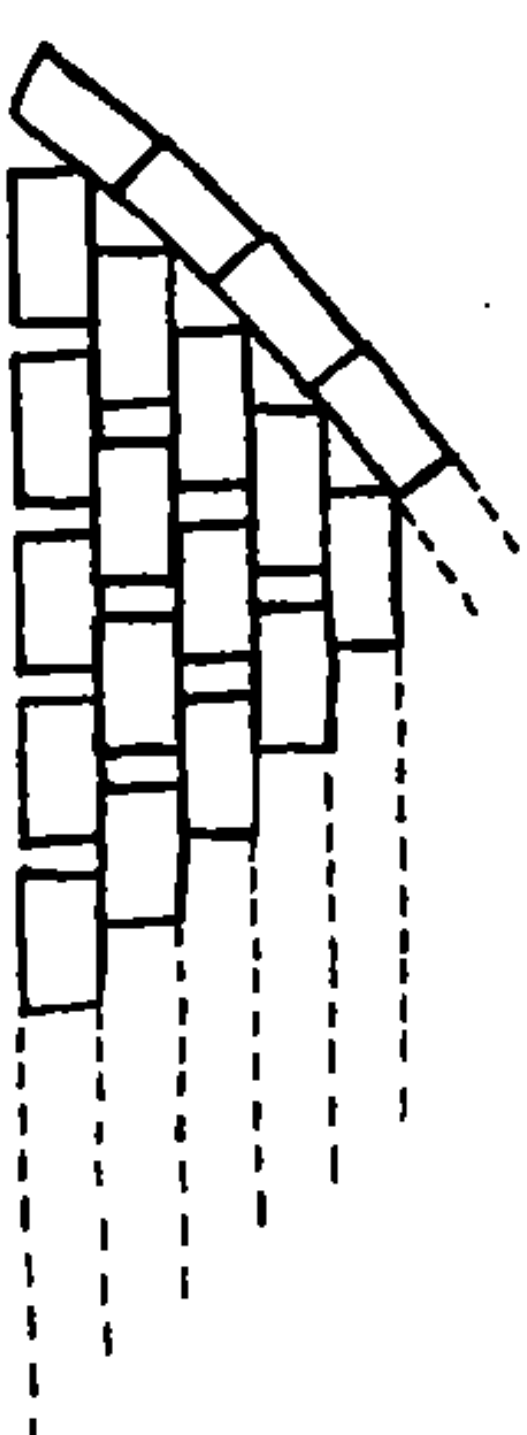

négyes vető

A négyes vetővel gyorsabban haladt a munka, ezzel csinálták a legutóbbi időben a vályogokat. Tíz-tizenkét nap elteltével a vályog már annyira száraz, hogy gúlázni lehet. Általában 100 darab kerül egy gúliba úgy, hogy ha eső is éri, csak a felső darabok nedvesednek egy kicsit, lefolyik róluk a víz. Előbb gúliba rakják, ahol a vályog még száradhat, utána helyezik rá a fedelet.

gúla

a fedés

Két ember naponta 1100–1200 darab vályogot tud általában kivetni. Ha négy ember dolgozik együtt, kettő a vetőt tömi, kettő húzza és veti. Természetesen a sár átvágása és taposása is gyorsabban halad így. A vályogvetéshez napos, meleg idő kell, hogy hamarabb száradjon a vályog. A vályogvetők jellegzetes ruhája a klottgatya vagy a térdig felgyúrt nadrág. Meztelen felsőtesttel dolgoznak, de a fejük fedve van. Május végén szokták kezdeni a munkát, az őszt és a telet a vályog behordva, tető alatt, ereszbe rakva húzza ki. Az építkezést is tavasszal szokták kezdeni. Az eső már nem árt annyira a vályognak, de azért óvni kell a falat a víztől, mert nehezen szárad ki.

Régi házak átépítésénél (vert falú házakénál is) vályogot használnak. A bontási vályogot is fel lehet még egyszer használni, csak meg kell tisztítani a ráragadt sármaltertől. A bontásnál a vályog nem törik össze, az összekötő sár könnyen leválasztható a vályogtéglaokról. A vályogfalat csak tapasztani lehet, malterozni nem. Hogy a vályogfal is malterozható legyen, és a falon vakolatdíszeket is el lehessen helyezni, vagy kőporral dörzsölhessék be a falat, a vályogot fedő tapasztásba összetört cserépdarabokat nyomkodnak bele, vagy dróthálót szegeznek a vályogfalra. Ezt szalmás malterrel egyszer levakolják, majd erre lehet rátenni a simító tapasztást vagy a kőporozást.

A vályogból épült fal ma is divatos még. Aki magánerejéből

építkezik, s a portáján megfelelő föld található, az vályoggal oldja meg a házépítést. A vályog olcsóbb, mint a téglá, két vályog 3 cseréptéglát helyettesít, olcsóbb a sármalter is, a szállítás sem okoz nehézséget. A vályogfal időállósága akkor nagy, ha jók az alapok, a szigetelés.

Mivel a vályogvetés nehéz munka, aki hosszú időn át csinálja, annak keze-lába kiázik a hideg víztől, kérges lesz, s a láb a sok taposástól megráncosodik, ízületi bántalmak támadják meg. Az igazi vályogvetést, akárcsak a tapasztást, a cigányok tudják a legjobban.

A tetőzet:

Főgerenda, rajta egymástól egyméternyi távolságban a mellégerendák, melyekre felülről léceket vagy ennek hiányában karókat szegeznek, amit alulról lehet tapasztani. A padlás felőli részen durva szalmás sárral saralják le. A lécek, karók közötti kis hézagokba belekerül a szalmás sár, így az alsó tapasztás ehhez a sárhoz köt. A mennyezet mintegy 20–25 cm vastag lesz, ami már jól szigetel.

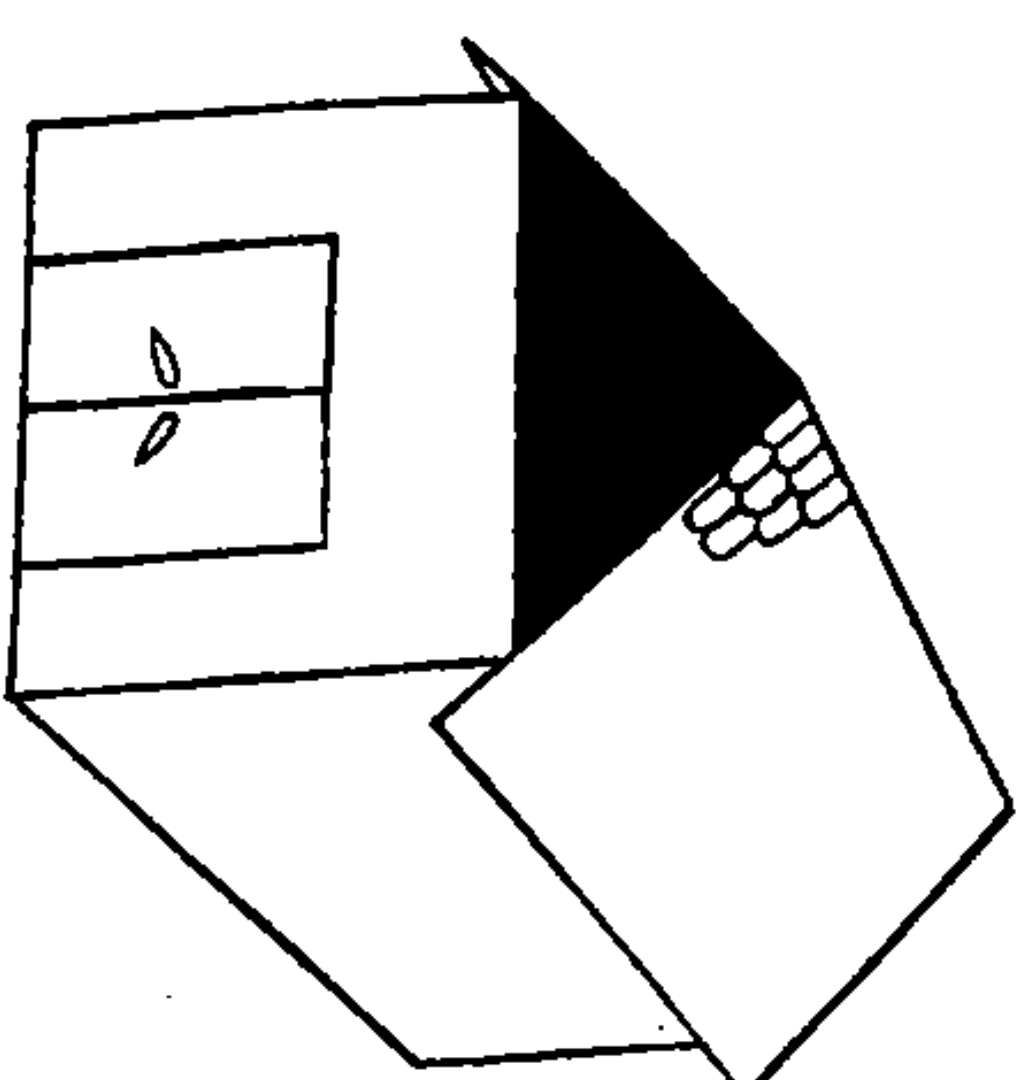
A tető kialakítása a modernebb házaknál már sátor alakú, ezt a formát leginkább szakemberrel csináltatják.

Melléképületek:

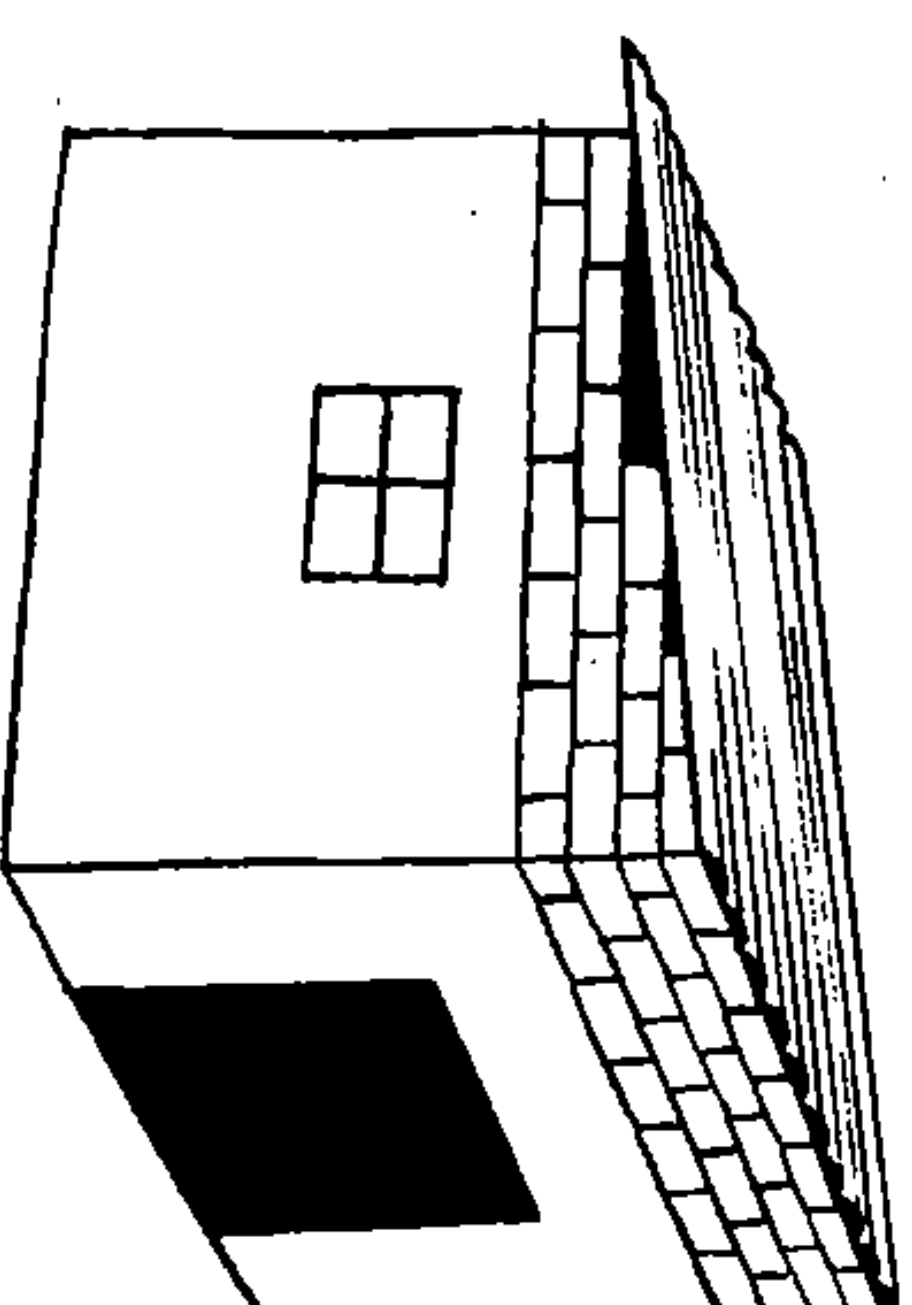
1. Istálló:

Az istálló építéséhez is vályogot használnak. Az istálló általában ablakatlan, aajtaja kétszárnyas, zárható. Padlástér eleinte itt sem volt, csak gerendákat tettek a tetejére lejtősen, erre léceket, karókat, napraforgó-, kukoricaszárat, cirokszárat, amit vagy vékonyan lesaraltak, vagy csak lemezekkel, kátránypapírral borítottak be. Modernebb istállóknál padlás is kell a szénának, ezért a mennyezetet felülről durva szalmás sárral lesaralják, belülről pedig tapasztják. De ez a belső tapasztás el is maradhat, csak egy-két helyen szoktak belül tapasztani, a belső falakat is csak kívülről tapasztják durva sárral. Meszelni is csak ritkán szokták az istállót. A padlás előbb nyitott volt, később vált divatossá a zárt padlástér. A tapasztatlan istálló belső és külső falához szárat támasztottak, télen a külső, belső falakhoz szárat is fektettek, hogy jobban szigeteljen. Az istálló is alacsony. Nagysága attól

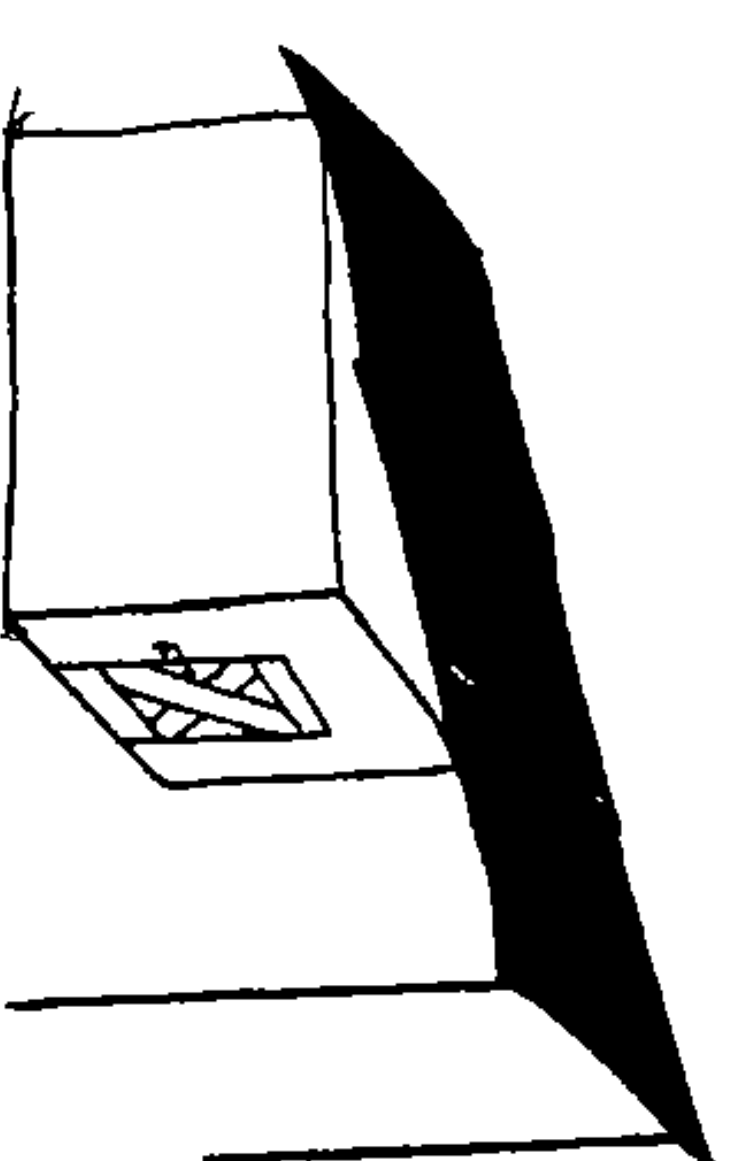
függ, milyen a tulajdonos anyagi helyzete. Az istálló a lőtartóknál nagy becsben van, mert „jó nélkül a cigány nem is cigány” – tartja a közmondás. Az istálló aajtaja elé ezért télen pokrócot tesznek, de az almot is sűrűn cserélik. Az istálló alapozás nélkül készül, egyszeres szigeteléssel.

istálló padlástérrel, ablak nélkül, cserépes tetővel, dupla ajtóval

vályogistálló lapos tetővel, hullámpalával fedve, a tető alatt üres tér, majd a pallat, szalmás sárral lesaralva ablak, vajtó télen pokróccal fedve

akol, a belső ólrész lesaralva, az építmény felett cseréptető vagy kátránypapír

2. Sertésöl és egyéb épületek:

a dísznőől vályogból épül, alapozás nélkül, vagy pár sor téglára szigetelés nélkül kerül rá a vályog. Teteje deszka-, lécborítású, amit sok helyen szalmás sárral saralnak le, és vagy padlástér-kiképzésű, vagy kátránypapírt tesznek a sárra.

d) *Vegyes fal*

Ez a típus úgy készül, hogy téglalapokra egy sor vályog, egy sor téglala kerül. Előnye ennek a típusnak, hogy sármalterrel is tapasztható, mert a vályoghoz köt a sár, de mészmalterrel is valószínűsíthető, mert az meg a téglához köt. Ilyen falnál nem kell drótháló szegezni a falra.

A tapasztást alulról szokták kezdeni, és szorosan egymás mellé kerülnek a sárdarabok, amelyeket a tapasztó erősen a falhoz simít. Mielőtt még a tapasztás kiszáradna, homokos masszával lemeszelik, így a falon a tapasztás nem fog megrepedezni.

Amikor kőporozást használnak (mert igen időálló), a cementbe kőport vegyítenek, és becsapkodják vele a falat. Ebben a masszába színezőanyagot is tesznek, ami általában kék, piros vagy zöld, vagyis a hagyományos cigány színek.

e) *Tégla/fal*

- téglala alapozással, dupla szigeteléssel;
- betonblokk alapokra, dupla szigeteléssel;
- betonlapokra, dupla szigeteléssel.

A téglából épült házakban olykor már villany is van, néha még az istállóban is. (A putrikban lakók világítási eszköze többnyire a mécses, a gyertya, esetleg a lámpás.)

Viskók

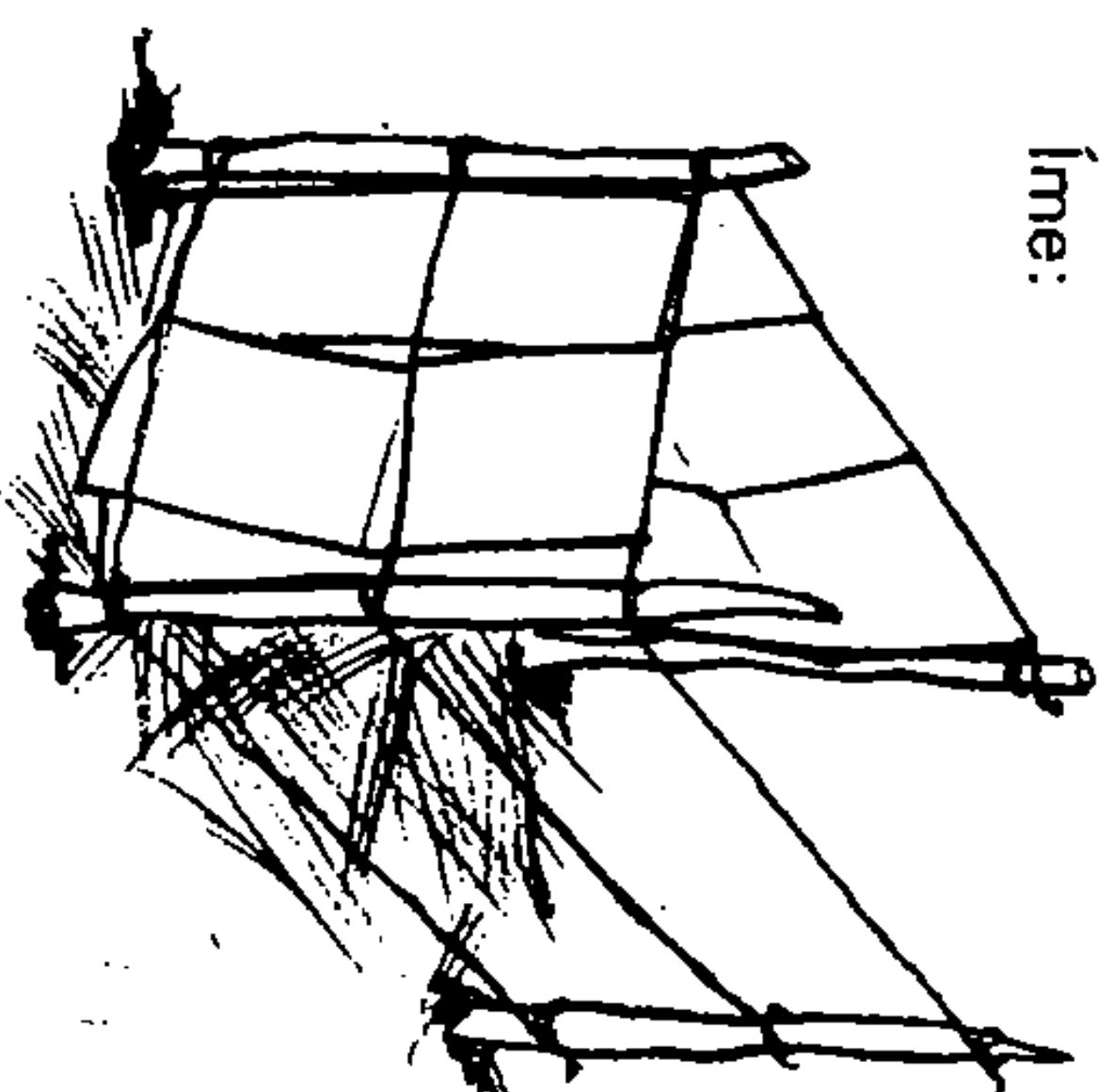
A viskók a legegyszerűbb, legkevesebb anyag felhasználásával épült szükséglakások. Építésük nem igényelt különleges munkát, szakértelmet, gyakorlatosságot, s kevés anyag és idő felhasználásával készültek el.

1. *A legegyszerűbb viskó:*

négy oszlopot vágta ki az erdőben, az oszlopok között dróttal fonták be, a drótokra újságpapírokat tettek oldalfalnak, vagy valamilyen keménypapírt, olykor széthajtott dobozokat. Tetejük nem volt. Tűzolni lehetett bennük, szabad tűz égett állandóan, a földre szalmát terítettek, arra rongyokat tettek, s azon aludtak. Csak a nyári időszakban volt lakható, télire más megoldást kel-

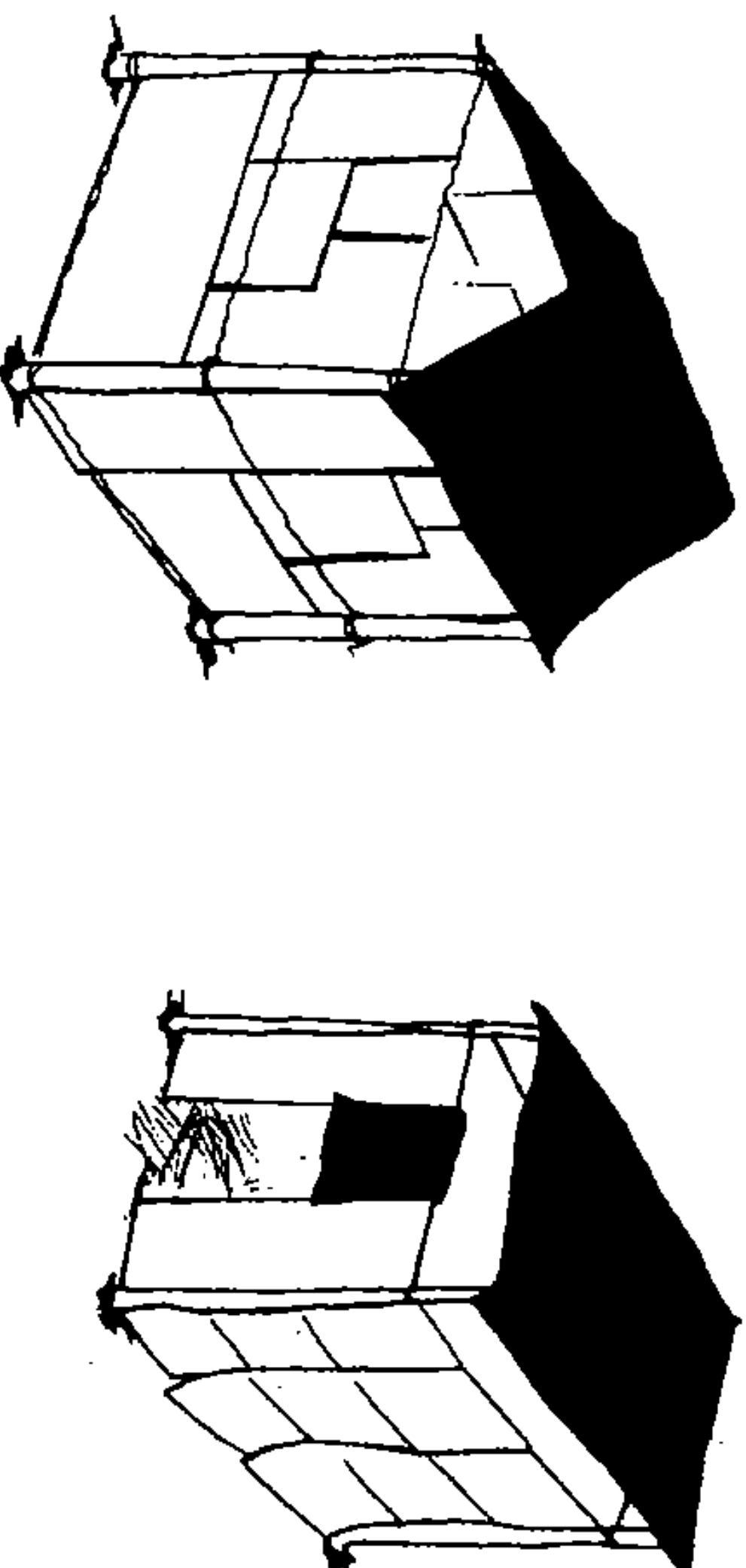
lett keresni. Ezek a viskók a legszegényebbek lakásai voltak, azoké, akik nem jutottak hozzá más, épületnek való anyaghoz.

Íme:

2. *A tetőzete félig nyitott:*

4 oszlopot ástak le a földre. Az oszlopok között lemezekkel (bádog, furnér, keménypapír) borították. Az oldalfal és a tető szélei között kb. 20 cm-es nyílás volt, ahol a füst ki tudott szállni. Mennyezete nem volt, a szél szabadon járhatott ki és be. Tetőzete lemezborítású vagy kátránypapír, esetleg deszkalapok kátránypapír borítással.

Az ajtónyíláshoz zsákdarabot tettek, vagy valami pokrócot

Olyan változatban is előfordult, hogy ez a 20 cm-es magasítás hiányzott, csak két oldalról volt nyitott a tető. A füst itt is ki tudott szállni, anélkül hogy a tetőzeten kárt okozott volna. (Szabadtéri tűz égett, éjjel-nappal adta a meleget). A ház lakói éjjel a tűz körül aludtak, szalma vagy szár volt a földön, azon rongyok, rossz kabátok, amit kaptak, vagy kidobva találtak.

